

C. C.

SALLUSTII

CATILINARIA ET JUGURTHINA

BELLA.

SENLIS,
IMPRIMERIE STÉRÉOTYPE DE TREMBLAY.

C. C. SALLUSTII

CATILINARIA ET JUGURTHINA BELLA.

quàm maxumè longam efficere : nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis, virtus clara æternaque habetur.

A PARIS,

CHEZ MME VEUVE DABO,

A LA LIBRAIRIE STÉRÉOTYPE, RUE DU POT-DE-FER, N° 14.

1823.

AVIS.

Salluste aimoit les vieilles dictions. Il a conservé l'usage de l'*u* au lieu de l'*i* dans les superlatifs, comme *maxumus*, *pulcherrumus*, et dans certains verbes, comme *æstumo*. Il emploie aussi *omnis* pour *omnes*. Les anciens Latins terminoient en *eis*, et, par contraction, en *is*, les noms pluriels dont le génitif est en *ium*.

C. C. SALLUSTII
CONJURATIO
CATILINARIA.

I. Omnîs homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summâ ope niti decet vitam silentio n[illegible] transeant, veluti p[illegible]ra, quæ natura prona atque ventri obedie[illegible]. Sed nostra omnis vis in animo et [illegible]por[illegible]: animi imperio, corporis servitio, magis utimur. Alterum nobis cum dîs, alterum cum belluis, [illegible]mmune est. Quo mihi rectius videtur ingenii [illegible]m virium opibus gloriam quærere, et, quoniam vita ipsa quâ fruimur brevis est, memoriam nostrî quàm maxumè longam efficere: nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis, virtus clara æternaque habetur.

Sed diù magnum inter mortalîs certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet: nam et priùs quàm incipias consulto, et, ubi consulueris, maturè facto opus est. Ita, utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget.

II. IGITUR initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi; pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tùm vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis placebant. Posteà verò quàm in Asià Cyrus, in Græcià Lacedæmonii et Athenienses, cœpêre urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare; tùm demùm periculo atque negotiis compertum est in bello plurimùm ingenium posse.

Quòd si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita uti in bello valeret, æquabiliùs atque constantiùs sese res humanæ haberent; neque aliud aliò ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres: nam imperium facilè his artibus retinetur quibus initio partum est. Verùm, ubi pro labore desidia, pro continentiâ et æquitate lubido atque superbia invasêre, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque à minùs bono transfertur. Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent.

Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique, vitam sicuti peregrinantes transegêre: quibus, profectò contra naturam, corpus voluptati, anima oneri, fuit.

Eorum ego vitam mortemque juxtà æstumo, quoniam de utrâque siletur. Verùm enim verò is demùm mihi vivere atque frui animâ videtur, qui, aliquo negotio intentus, præclari facinoris aut artis bonæ famam quærit. Sed in magnâ copiâ rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est benè facere reipublicæ; etiam benè dicere haud absurdum est. Vel pace vel bello clarum [illegible]: et qui fecêre, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquàm par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen inprimis arduum videtur res gestas scribere: primùm, quòd facta dictis sunt exæquanda; dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentiâ et invidiâ dicta putant: ubi de magnâ virtute et gloriâ bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit.

Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum; ibique mihi advorsa multa fuêre. Nam pro pudore, pro abstinentiâ, pro virtute, audacia, largitio, avaritia, vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen, inter tanta vitia, imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cùm ab reliquorum

malis moribus dissentirem, nihilo minùs honoris cupido, eàdem, quà ceteros, famâ atque invidiâ, vexabat.

IV. Igitur, ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam ætatem à republicâ procul habendam decrevi, non fuit consilium secordià atque desidià bonum otium conterere; neque verò agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, ætatem agere: sed, à quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eòdem regressus, statui res gestas populi Romani carptìm, ut quæque memorià digna videbantur, perscribere; eò magis quòd mihi à spe, metu, partibus reipublicæ, animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quàm verissumè potero, paucis absolvam: nam id facinus inprimis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca priùs explananda sunt, quàm initium narrandi faciam.

V. Lucius Catilina, nobili genere natus, fuit magnâ vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentiâ bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuêre; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediæ, vigiliæ, algoris, suprà quàm cuiquam credibile est. Animus audax, subdolus,

varius; cujus rei libet simulator ac dissimulator; alieni adpetens, sui profusus; ardens in cupiditatibus: satis loquentiæ, sapientiæ parùm. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta, semper cupiebat.

Hunc, post dominationem Lucii Sullæ, lubido maxùma invaserat reipublicæ capiundæ: neque, id quibus modis adsequeretur, dùm sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopiâ rei familiaris, et conscientiâ scelerum; quæ utraque his artibus auxerat quas suprà memoravi. Incitabant prætereà corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, suprà repetere; ac paucis instituta majorum, domi militiæque quomodò rempublicam habuerint, quantamque reliquerint, utque paullatìm immutata, ex pulcherrumâ et optumâ, pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidêre atque habuêre initio Trojani, qui, Æneâ duce profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum.

Hi postquàm in una mœnia convenêre, dispari genere, dissimili linguâ, alius alio more viventes, incredibile memoratu est quàm facilè coaluerint. Sed postquàm res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentiâ orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri, metu percussi, à periculis aberant. At Romani, domi militiæque intenti; festinare, parare; alius alium hortari; hostibus obviàm ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Pòst, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; magisque dandis quàm accipiundis beneficiis amicitias parabant.

Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant. Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientiâ validum, reipublicæ consultabant: hi, vel ætate vel curæ similitudine, PATRES appellabantur. Pòst, ubi regium imperium, quod initio conservandæ libertatis atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia binosque imperatores sibi fecêre. Eo modo minumè posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. Sed eâ tempestate cœpêre se quisque extollere, magisque ingenium in promtu habere: nam regibus boni quàm mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est; sed civitas, incredibile memoratu est, adeptâ libertate, quantùm brevì creverit: tanta cupido gloriæ incesserat! Jam primùm juventus simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat; magisque in decoris armis et militaribus equis, quàm in scortis atque conviviis, lubidinem habebat. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat; non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen inter ipsos erat: sic quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dùm tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pecuniæ liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas, volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parvâ manu fuderit, quas urbîs naturâ munitas pugnando ceperit, ni ea res longiùs ab incepto traheret.

VIII. Sed profectò fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas, ex lubidine magis quàm ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium

res gestæ, sicuti ego æstumo, satis amplæ magnificæque fuêre, verùm aliquantò minores tamen quàm famâ feruntur. Sed quia provenêre ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui ea fecêre virtus tanta habetur, quantùm verbis eam potuêre extollere præclara ingenia. At populo Romano nunquàm ea copia fuit, quia prudentissumus quisque negotiosus maxumè erat: ingenium nemo sine corpore exercebat: optumus quisque facere, quàm dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quàm ipse aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur domi militiæque boni mores colebantur. Concordia maxuma, minuma avaritia erat: jus bonumque apud eos non legibus magis quàm naturâ valebat. Jurgia, discordias, simultates, cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audaciâ in bello, ubi pax evenerat æquitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo, quòd in bello sæpiùs vindicatum est in eos qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardiùs, revocati, prælio excesserant, quàm qui signa relinquere, aut,

pulsi, loco cedere ausi erant; in pace verò quòd beneficiis magis quàm metu imperium agitabant, et, acceptâ injuriâ, ignoscere quàm persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque justitiâ respublica crevit; reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti; Carthago, æmula imperii Romani, ab stirpe interiit; cuncta maria terræque patebant: sævire fortuna ac miscere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facilè toleraverant, iis otium, divitiæ, optandæ aliis, oneri miseriæque fuêre. Igitur primò pecuniæ, deindè imperii, cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuêre. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artîs bonas, subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere, edocuit. Ambitio multos mortalîs falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in linguâ promtum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, æstumare; magisque vultum, quàm ingenium, bonum habere. Hæc primò paullatìm crescere, interdùm vindicari. Pòst, ubi contagio, quasi pestilentia, invasit, civitas immutata, imperium ex justissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primò magis ambitio, quàm avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propiùs virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus et ignavus æquè sibi exoptant: sed ille verâ viâ nititur; huic, quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit. Ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copiâ neque inopiâ minuitur. Sed postquàm L. Sulla, armis receptâ republicâ, ex bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes, trahere; domum alius, alius agros cupere; neque modum neque modestiam victores habere; fœda crudeliaque in civibus facinora facere. Hùc accedebat, quòd L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quò sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriosè nimisque liberaliter habuerat. Loca amœna, voluptaria, facilè in otio feroces militum animos molliverant. Ibi primùm insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa cælata, mirari; ea privatìm ac publicè rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquàm victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecêre. Quippè secundæ res sapientium animos fati-

gant : nedùm illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent.

XII. Postquàm divitiæ honori esse cœpêre, et eas gloria, imperium, potentia, sequebatur; hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentiâ duci, cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia cum superbiâ invasêre; rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operæ pretium est, cùm domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa deorum quæ nostri majores, religiosissumi mortales, fecêre. Verùm illi delubra deorum pietate, domos suas gloriâ, decorabant; neque victis quidquam, præter injuriæ licentiam, eripiebant. At hi contrà, ignavissumi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quæ fortissumi viri victores hostibus reliquerant: proindè quasi injuriam facere, id demùm esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem quæ, nisi iis qui vidêre, nemini credibilia sunt, à privatis compluribus subversos montes, maria constrata esse? Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippè, quas honestè habere li-

cebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeæ, ceterique cultûs, non minor incesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi caussâ, terrâ marique omnia exquirere; dormire priùs quàm somni cupido esset; non famem aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Hæc juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus, imbutus malis artibus, haud facilè lubidinibus carebat: eò profusiùs omnibus modis quæstui atque sumptui deditus erat.

XIV. In tantâ tàmque corruptâ civitate, Catilina, id quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tanquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicunque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; prætereà omnes undiquè parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat; postremò, omnes quos flagitium, egestas, conscius animus, exagitabat: ii Catilinæ proxumi familiaresque erant. Quòd si quis etiam à culpà va-

cuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facilè par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxumè adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi, molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cujusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere, aliis canes atque equos mercari; postremò neque sumptui neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita æstumarent juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parùm honestè pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quàm quod cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat.

XV. Jam primùm adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestæ, et alia hujuscemodi contra jus fasque. Postremò captus amore Aureliæ Orestillæ, cujus præter formam nihil unquàm bonus laudavit, quòd ea nubere illi dubitabat, timens privignum adultâ ætate, pro certo creditur, necato filio, vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi inprimis videtur caussa fuisse facinoris maturandi; namque animus impurus, dîs hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat! Igitur colos

exsanguis, fœdi oculi, citus modò, modò tardus incessus; prorsùs in facie vultuque vecordia inerat.

XVI. Sed juventutem, quam, ut suprà diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; pòst, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat. Si caussa peccandi in præsens minùs suppetebat, nihilo minùs insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuitò potiùs malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quòd æs alienum per omnis terras ingens erat, et quòd plerique Sullani milites, largiùs suo usi, rapinarum et victoriæ veteris memores, civile bellum exoptabant, opprimundæ reipublicæ consilium cepit. In Italiâ nullus exercitus; Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petundi magna spes; senatus nihil sanè intentus; tutæ tranquillæque res omnes: sed ea prorsùs opportuna Catilinæ.

XVII. Igitur, circiter kalendas junias, L. Cæsare et C. Figulo consulibus, primò singulos adpellare: hortari alios, alios tentare: opes suas,

imparatam rempublicam, magna præmia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt quæ voluit, in unum omnîs convocat quibus maxuma necessitudo et plurimùm audaciæ. Eò convenêre senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullæ Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. Bestia, Q. Curius: prætereà ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant prætereà complures paullò occultiùs consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quàm inopia aut alia necessitudo. Ceterùm juventus pleraque, sed maxumè nobilium, Catilinæ inceptis favebat. Quibus in otio vel magnificè vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quàm pacem malebant. Fuêre item eâ tempestate qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat; cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facilè apud illos principem se fore.

XVIII. Sed anteà item conjuravêre pauci contra rempublicam, in quibus Catilina: de

quo, quàm verissumè potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitûs interrogati, pœnas dederant. Pòst paullò Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quòd intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter nonas decembres consilio communicato, parabant in Capitolio kalendis januariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Eâ re cognitâ, rursùs in nonas februarias consilium cædis transtulerant. Jam tùm non consulibus modò, sed plerisque senatoribus, perniciem machinabantur: quòd ni Catilina maturàsset pro curiâ signum sociis dare, eo die, post conditam urbem Romanam, pessumum facinus patratum foret. Quia nondùm frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. Posteà Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est, adnitente Crasso, quòd eum infestum inimicum Cn. Pompeio cog-

noverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat; quippè fœdum hominem à republicâ procul esse volebat, simul, quia boni quàm plures præsidium in eo putabant, et jam tùm potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicant imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos; nunquàm Hispanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa anteà perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

XX. Catilina, ubi eos quos paullò antè memoravi convenisse videt, tametsi cum singulis multa sæpè egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem ædium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit:

« Ni virtùs fidesque vestra satis spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus frustrà fuissent: neque ego, per ignaviam aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia multis et

magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi, eò animus ausus maxumum atque pulcherrumum facinus incipere : simul, quia vobis eadem quæ mihi bona malaque intellexi; nam idem velle atque nolle, ea demùm firma amicitia est.

« Sed ego quæ mente agitavi, omnes jam anteà diversi audîstis. Ceterùm mihi in dies magis animus accenditur, cùm considero quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam, postquàm respublica in paucorum potentium jus atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchæ vectigales esse : populi, nationes, stipendia pendere : ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus; sine gratiâ, sine auctoritate; his obnoxii quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ, apud illos sunt, aut ubi illi volunt : repulsas nobis reliquêre, pericula, judicia, egestatem.

« Quæ quousquè tandem patiemini, fortissumi viri? Nonne emori per virtutem præstat, quàm vitam miseram atque inhonestam, ubi alienæ superbiæ ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verùm enim verò, pro deûm atque hominum fidem! victoria nobis in manu. Viget

ætas, animus valet : contrà illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantummodò incepto opus est : cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium, tolerare potest illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari et montibus coæquandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis larem familiarem nusquàm ullum esse? Cùm tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt, alia ædificant; postremò omnibus modis pecuniam trahunt, vexant: tamen summâ lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris æs alienum; mala res, spes multò asperior. Deniquè, quid reliqui habemus, præter miseram animam?

« Quin igitur expergiscimini? En illa, illa quam sæpè optâstis, libertas! præterea divitiæ, decus, gloria, in oculis sita sunt : fortuna ea omnia victoribus præmia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quàm oratio, hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini : neque animus, neque corpus à vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum consul agam : nisi fortè me animus fallit, et vos servire magis, quàm imperare, parati estis. »

XXI. Postquàm accepêre ea homines, quibus

mala abundè omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla; tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret, quæ conditio belli foret, quæ præmia armis peterent, quid ubiquè opis aut spei haberent. Tùm Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quæ bellum atque lubido victorum fert. Prætereà esse in Hispaniâ citeriore Pisonem, in Mauritaniâ cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum C. Antonium*, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo se consulem initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpat omnìs bonos: suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi aut ignominiæ, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquàm omnium animos alacrìs videt, cohortatus ut petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere, eâ tempestate, qui dicerent Catilinam, oratione habitâ, cùm ad jusjurandum popularìs sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circum-

tulisse; indè, cùm post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum; atque eò dictitare fecisse, quò inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et hæc multa prætereà existumabant ab his qui Ciceronis invidiam, quæ posteà orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parùm comperta est.

XXIII. Sed in eâ conventione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem censores senatu probri gratiâ amoverant. Huic homini non minor vanitas quàm audacia; neque reticere quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare. Prorsùs neque dicere neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulviâ, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cùm minùs gratus esset, quia inopiâ minùs largiri poterat, repentè glorians, maria montîsque polliceri cœpit, minari interdùm ferro, nisi obnoxia foret; postremò ferociùs agitare quàm solitus erat. At Fulvia, insolentiæ Curii caussâ cognitâ, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ quoque modo audierat compluribus narravit. Ea res in

primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni: namque anteà pleraque nobilitas invidiâ æstuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret; sed, ubi periculum advenit, invidia atque superbia post-fuêre.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius. Quod factum primò popularîs conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, suâ aut amicorum fide sumptam mutuam, Fæsulas ad Manlium quemdam portare, qui posteà princeps fuit belli faciundi. Eâ tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse sibi dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primò ingentîs sumptus stupro corporis toleraverant; pòst, ubi ætas tantummodò quæstui, neque luxuriæ, modum fecerat, æs alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quæ multa sæpè virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque formâ, præterea viro, li-

beris, satis fortunata : litteris Græcis atque Latinis docta; psallere, saltare, elegantiùs quàm necesse est probæ; multa alia, quæ instrumenta luxuriæ, sed ei cariora semper omnia quàm decus atque pudicitia fuit. Pecuniæ an famæ minùs parceret, haud facilè decerneres : lubidine sic accensa, ut sæpiùs peteret viros quàm peteretur. Sed ea sæpè antehàc fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuriâ atque inopiâ præceps abierat. Verùm ingenium ejus haud absurdum; posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci. Prorsùs multæ facetiæ, multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minùs in proxumum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facilè se ex voluntate Antonio usurum. Neque intereà quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiæ deerant. Namque, à principio consulatûs sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat ut Q. Curius, de quo paullò antè memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciæ perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. Circum se præsidia amicorum atque clientium occultè habebat.

Postquàm dies comitiorum venit, et Catilinæ neque petitio, neque insidiæ quas consuli in campo fecerat, prosperè cessêre; constituit bellum facere et extrema omnia experiri; quoniam quæ occultè tentaverat, aspera fœdaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Fæsulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam, dimisit; præterea alium aliò, quem ubiquè opportunum credebat. Intereà Romæ multa simul moliri; consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo esse, item alios jubere; hortari uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremò, ubi multa agitanti nihil procedit, rursùs intempestâ nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam: ibique, multa de ignaviâ eorum questus, docet, « se Manlium præmisisse ad eam multitudinem quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si priùs Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multùm officere. »

XXVIII. Igitur, perterritis ac dubitantibus

ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius senator, constituêre eâ nocte paullò pòst, cum armatis hominibus, sicuti salutatum introire ad Ciceronem, ac de improviso domi suæ imparatum confodere. Curius ubi intelligit quantùm periculi consuli impendeat, properè per Fulviam dolum qui parabatur enunciat. Ita illi, januâ prohibiti, tantum facinus frustrà susceperant. Intereà Manlius in Etruriâ plebem sollicitare, egestate simul ac dolore injuriæ novarum rerum cupidam, quòd, Sullæ dominatione, agros bonaque omnia amiserat; præterea latrones cujusque generis, quorum in eâ regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cùm Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quòd neque urbem ab insidiis privato consilio longiùs tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus aut quo consilio foret satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam anteà volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumquè in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui

maxùma permittitur; exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civîs; domi militiæque imperium atque judicium summum habere: aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Sænius senator in senatu litteras recitavit, quas Fæsulis adlatas sibi dicebat: in quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse, cum magnâ multitudine, ante diem VI kalendas novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant; alii, conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apuliâ servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius rex Fæsulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi (ii utrique ad urbem imperatores erant, impediti ne triumpharent, calumniâ paucorum quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat), sed prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum: « utì pro tempore atque periculo exercitum compararent. » Ad hoc decrevêre, « si quis indicavisset de conjuratione quæ contra rempublicam facta erat, præmium servo libertatem et sestertia centum; libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta »: itemque, « utì gladiatoriæ familiæ Capuam et in cetera

municipia distribuerentur, pro cujusque opibus; Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, iisque minores magistratus præessent. »

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summâ lætitiâ atque lasciviâ, quæ diuturna quies pepererat, repentè omnîs tristitia invasit. Festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicæ magnitudine, belli timor insolitus, adflictare sese, manus supplices ad cœlum tendere; miserari parvos liberos; rogitare, omnia pavere; superbiâ atque deliciis omissis, sibi patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tametsi præsidia parabantur, et ipse lege Plautiâ interrogatus ab L. Paullo. Postremò, dissimulandi caussâ, et quasi suî expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tùm M. Tullius consul, sive præsentiam ejus timens, seu irâ commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ: quam posteà scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, « Patres conscripti ne quid de se temerè crederent: eâ familiâ ortum,

ita ab adolescentiâ vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne æstumarent, sibi patricio homini, cujus ipsius atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perditâ republicâ opus esse, cùm eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romæ. » Ad hoc maledicta alia cùm adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tùm ille furibundus: « Quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis præceps agor, incendium meum ruinâ restinguam. »

XXXII. Dein se ex curiâ domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens, quòd neque insidiæ consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factu credens exercitum augere, ac, priùs quàm legiones scriberentur, antecapere quæ bello usui forent, nocte intempestâ cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promtam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment; insidias consuli maturent; cædem, incendia, aliaque belli facinora, parent: sese propè diem cùm magno exercitu ad urbem accessurum. Dùm hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium regem mittit, cum mandatis hujuscemodi:

XXXIII. « Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quò periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab injuriâ tuta forent; qui miseri, egentes, violentiâ atque crudelitate feneratorum plerique patriæ, sed omnes famâ atque fortunis expertes sumus : neque cuiquam nostrûm licuit, more majorum, lege uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere : tanta sævitia feneratorum atque prætoris fuit! Sæpè majores vestrûm, miseriti plebis Romanæ, decretis suis inopiæ opitulati sunt : ac novissumè, memoriâ nostrâ, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum ære solutum est. Sæpè ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbiâ magistratuum, armata à patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum caussâ bella atque certamina omnia inter mortalîs sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum animâ simul amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis præsidium, quod iniquitas prætoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quæramus quonam modo, ulti maxumè sanguinem nostrum, pereamus. »

XXXIV. Ad hæc Q. Marcius respondit : « Si

quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur; eâ mansuetudine atque misericordiâ senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo unquàm ab eo frustrà auxilium petiverit. » At Catilina ex itinere plerisque consularibus, prætereà optumo cuique, litteras mittit : « Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunæ cedere, Massiliam in exilium proficisci; non quò sibi tanti sceleris conscius; sed utì respublica quieta foret, neve ex suâ contentione seditio oriretur. » Ab his longè diversas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat. Earum exemplum infrà scriptum.

XXXV. « L. Catilina Q. Catulo S. — Egregia tua fides, re cognitâ, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meæ tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare : satisfactionem ex nullâ conscientiâ de culpà proponere decrevi; quam, me dius Fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quòd, fructu laboris industriæque meæ privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam, pro meâ consuetudine, suscepi : non quin æs alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem,

cùm alienis nominibus liberalitas Orestillæ suis filiæque copiis persolveret; sed quòd non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsâ suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura cùm scribere vellem, nunciatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuæque fidei trado. Eam ab injuriâ defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto. »

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dùm vicinitatem, anteà sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta, senatus « Catilinam et Manlium hostes judicat; ceteræ multitudini diem statuit, antè quàm sine fraude liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis. » Præterea decernit « utì consules delectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi præsidio sit. » Eâ tempestate mihi imperium populi Romani multò maximè miserabile visum : cui, cùm ad occasum ab ortu solis omnia domita armis paterent, domi otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, adfluerent, fuêre tamen cives qui seque

remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis, ex tantâ multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinæ quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, plerosquè civium animos invaserat!

XXXVII. Neque solùm illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis; sed omninò cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinæ incepta probabat. Id adeò more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quîs opes nullæ sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odêre, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turbâ atque seditionibus sine curâ aluntur, quoniam egestas facilè habetur sine damno.

Sed urbana plebes, ea verò præceps ierat multis de caussis. Primùm omnium, qui ubiquè probro atque petulantiâ maxumè præstabant, item alii per dedecora patrimoniis amissis, postremò omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat; ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deindè multi, memores Sullanæ victoriæ, quòd ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, utì regio victu atque cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoriâ talia sperabant. Præterea

juventus, quæ in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori prætulerat. Eos atque alios omnîs malum publicum alebat. Quò minùs mirandum est, homines egentîs, malis moribus, maxumâ spe, reipublicæ juxtà ac sibi consuluisse. Prætereà quorum, victoriâ Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sanè alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicunque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quàm minùs valere ipsi malebant: id adeò malum multos post annos in civitatem reverterat!

XXXVIII. Nam, postquàm, Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus, tribunitia potestas restituta est, homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus ætas animusque ferox, cœpêre, senatum criminando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summâ ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro suâ magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicunque rempublicam agitavêre, honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars quò senati auctoritas maxuma foret, bonum

publicum simulantes, pro suâ quisque potentiâ certabant. Neque modestia, neque modus contentionis erat; utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed, postquàm Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu ætatem agere; ceteros judiciis terrere, quò plebem in magistratu placidiùs tractarent. Sed ubi primùm dubiis rebus novandi spes oblata est, vetus certamen animos eorum arrexit. Quòd si primo prælio Catilina superior aut æquâ manu discessisset, profectò magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutiùs eâ uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret.

Fuêre tamen extra conjurationem complures qui ad Catilinam initio profecti sunt. In hìs A. Fùlvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari jussit. Îsdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscunque moribus aut fortunâ novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solùm civìs, sed cu-

jusquemodi genus hominum, quod modò bello usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, utì legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli, existumans publicè privatìmque ære alieno oppressos, præthereà, quòd naturâ gens Gallica bellicosa esset, facilè eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quòd in Galliâ negotiatus, p[illegible]lerisque principibus civitatum notus [illegible] erat, atque eos noverat: itaque, sin[illegible]e morâ, ubi primùm legatos in foro c[illegible]onspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere cœpit, « quem exitum tantis malis sperarent? » Postquàm illos videt « queri de avaritiâ magistratuum, accusare senatum quòd in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare : « At ego, inquit, vobis, si modò viri esse voltis, rationem ostendam quâ tanta ista mala effugiatis. » Hæc ubi dixit, Allobroges, in maxumam spem adducti, Umbrenum orare utì sui misereretur; nihil tàm asperum neque tàm difficile quin cupidissumè facturi essent, dùm ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum Decimi Bruti perducit; quòd foro propinqua, neque aliena consilii, propter Semproniam : nam tùm Brutus ab Româ aberat,

Prætereà Gabinium arcessit, quò major auctoritas sermoni inesset: eo præsente conjurationem aperit; nominat socios, prætereà multos cujusque generis innoxios, quò legatis animus amplior esset; dein eos pollicitos operam suam dimittit.

XLI. Sed Allobroges diù in incerto habuêre quidnam consilii caperent. In alterâ parte erat [illegible]um, studium belli, magna merces in æs alien[illegible] in alterâ majores opes, tuta spe victoriæ; at [illegible] præmia. Hæc illis consilia, pro incertâ spe ce[illegible] publicæ. volventibus, tandem vicit fortuna re[illegible] Itaque, Q. Fabio Sangæ, cujus patrocinio civitas plurimùm utebatur, rem omnem, utî cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis præcipit studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, benè polliceantur, denique operam utì eos quàm maxumè manifestos habeant.

XLII. Îsdem ferè temporibus in Galliâ citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apuliâ, motus erat. Namque illi, quos anteà Catilina dimiserat, inconsultè ac veluti per dementiam cuncta simul agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quàm periculi effecerant. Ex eo numero com-

plurîs Q. Metellus Celer prætor, ex senati consultu, caussâ cognitâ, in vincula conjecerat; item in ulteriore Galliâ C. Murena, qui ei provinciæ legatus præerat.

XLIII. At Romæ Lentulus, cum ceteris qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerant uti, Catilina in agrum Fæsulanum cùm venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habitâ, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissumi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proxumâ nocte, cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinius, utì cum magnâ manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quò tumultu facilior aditus ad consulem, ceterosque quibus insidiæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, cæde et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent.

Inter hæc parata atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignaviâ sociorum: illos, dubitando et dies prolatando, magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali

periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Naturâ ferox, vehemens, manu promtus, maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges, ex præcepto Ciceronis, per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jusjurandum, quod signatum ad civîs perferant: aliter haud facilè eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eò brevi venturum pollicetur, ac paullò antè legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit, utì Allobroges, priùs quàm domum pergerent, cum Catilinâ, datâ et acceptâ fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infrà scriptum:

« Quis sim ex eo quem ad te misi cognosces. Fac cogites in quantâ calamitate sis, et memineris te virum; consideres quid tuæ rationes postulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis. ».

Ad hoc mandata verbis dat: « Cùm ab senatu hostis judicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse quæ jusserit: ne cunctetur ipse propiùs accedere. »

XLV. His rebus ita actis, constitutâ nocte quâ proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomptino prætoribus imperat utì in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cujus gratiâ mittebantur; cetera utì facto opus sit ita agant permittit. Homines militares, sine tumultu præsidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occultè pontem obsidunt. Postquàm ad id loci legati cum Volturcio venêre, et simul utrinquè clamor exortus est; Galli, citò cognito consilio, sine morà prætoribus se tradunt. Volturcius primò, cohortatus ceteros, gladio se à multitudine defendit; dein, ubi à legatis desertus est, multa priùs de salute suà Pomptinum obtestatus, quòd ei notus erat; postremò, timidus ac vitæ diffidens, veluti hostibus, sese prætoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia properè per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavêre. Nam lætabatur, conjuratione patefactâ, civitatem periculis ereptam esse: porrò autem anxius erat, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ reipublicæ credebat. Igitur, confirmato animo, vocari ad

sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cœparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine morâ veniunt : Cœparius, paullò antè domo egressus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quòd prætor erat, ipse manu tenens perducit; reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eò senatum advocat, magnâque frequentiâ ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit : Flaccum prætorem scrinium cum litteris quas à legatis acceperat eòdem adferre jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus « de itinere, de litteris, postremò quid aut quâ de caussâ consilii habuisset », primò fingere alia, dissimulare de conjuratione; pòst, ubi fide publicâ dicere jussus est, omnia utì gesta erant aperit : « se paucis antè diebus à Gabinio et Cœpario socium adscitum, nihil ampliùs scire quàm legatos; tantummodò audire solitum ex Gabinio P. Autronium, Servium, Sullam, L. Vargunteium, multos præterea, in eâ conjuratione esse. » Eadem Galli fatentur : ac Lentulum dissimulantem coarguunt, præter litteras, sermonibus, quos ille habere solitus erat : « Ex libris Sibyllinis regnum Romæ tribus Corneliis por-

tendi; Cinnam atque Sullam anteà; se tertium, cui fatum foret urbis potiri; præterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpè ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. » Igitur perlectis litteris, cùm priùs omnes signa sua cognovissent, senatus decernit « utì, abdicato magistratu, Lentulus, item ceteri, in liberis custodiis haberentur. » Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tùm ædilis erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinius M. Crasso, Cœparius (nam is paullò antè ex fugà retractus erat) C. Terentio senatori, traduntur.

XLVIII. Intereà plebes, conjuratione patefactâ, quæ primò cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutatâ mente, Catilinæ consilia exsecrari, Ciceronem ad cœlum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque lætitiam agitabat. Namque alia belli facinora prædæ magis quàm detrimento, incendium verò crudele, immoderatum, ac sibi maxumè calamitosum putabat; quippè cui omnes copiæ in usu quotidiano et cultu corporis erant.

Post eum diem, quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is cùm se diceret indicaturum de conjuratione, si

fides publica data esset, jussus à consule quæ sciret edicere, eadem ferè quæ Volturcius de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: prætereà « se missum à M. Crasso, qui Catilinæ nunciaret, ne eum Lentulus et Cethegus, aliique ex conjuratione deprehensi, terrerent; eòque magis properaret ad urbem accedere, quò et ceterorum animos reficeret, et illi faciliùs è periculo eriperentur. »

Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summâ potentiâ; alii, rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda quàm exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant « indicem falsum », deque eâ re postulant utì referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit: « Tarquinii indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum; neque ampliùs potestatem faciundam, nisi de eo indicaret cujus consilio tantam rem mentitus esset. »

Erant eo tempore qui æstumarent illud à P. Autronio machinatum, quò faciliùs, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium à Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, sus-

cepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego posteà prædicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. Sed ìsdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque gratiâ, neque precibus, neque pretio, Ciceronem impellere potuêre, utì per Allobroges, aut alium indicem, C. Cæsar falsò nominaretur. Nam uterque cum illo gravîs inimicitias exercebant: Piso obpugnatus in judicio repetundarum, propter cujusdam Transpadani supplicium injustum: Catulus ex petitione pontificatûs odio incensus, quòd extremâ ætate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Cæsare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur quòd, privatìm egregiâ liberalitate, publicè maxumis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatìm circumeundo, atque ementiundo quæ se ex Volturcio aut Allobrogibus audìsse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eò, ut nonnulli equites Romani, qui præsidii caussâ cum telis erant circum ædem Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsi, quò studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur.

L. Dum hæc in senatu aguntur, et dùm legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur, liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant; partìm exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cùm telis ad sese irrumperent.

Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu, refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT QUI IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eos, paullò antè, frequens senatus judicaverat CONTRA REMPUBLICAM FECISSE. Tùm D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quòd eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, prætereà de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat. Isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quòd de eâ re, præsidiis additis, referundum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum ventum (rogatus sententiam à consule), hujuscemodi verba locutus est:

LI. « Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitiâ, irâ atque misericordiâ, vacuos esse decet. Haud facilè animus verum providet, ubi illa obficiunt; neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia memorandi, patres conscripti, qui reges atque populi, irâ aut misericordiâ impulsi, malè consuluerint : sed ea malo dicere quæ majores nostri, contra lubidinem animi, rectè atque ordine fecêre. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quæ populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa nobis fuit : sed postquàm, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis quàm injuriæ caussâ bellum inceptum diceret, impunitos dimisêre. Item bellis Punicis omnibus, cùm sæpè Carthaginienses, et in pace et per inducias, multa nefaria facinora fecissent, nunquàm ipsi per occasionem talia fecêre : magis, quid se dignum foret, quàm quid in illis jure fieri posset, quærebant.

« Hoc idem vobis providendum est, patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli

et ceterorum scelus quàm vestra dignitas; neu magis iræ quàm famæ consulatis. Nam sì digna pœna pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo : sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum qui ante me sententias dixerunt, compositè atque magnificè casum reipublicæ miserati sunt : quæ belli sævitia, quæ victis acciderent, enumeravêre : rapi virgines, pueros; divelli liberos à parentium complexu; matres familiarum pati quæ victoribus collibuissent; fana atque domos exspoliari; cædem, incendia fieri; postremò armis, cadaveribus, cruore atque luctu, omnia compleri. Sed, per deos immortalîs, quò illa oratio pertinuit? An utì vos infestos conjurationi faceret? scilicet, quem res tanta atque tàm atrox non permovit, eum oratio accendet! Non ita est : neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ videntur : multi eas graviùs æquo habuêre. Sed alia aliis licentia, patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundiâ deliquêre, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt : qui magno imperio præditi in excelso ætatem agunt, eorum facta cuncti mortales novêre. Ita in maxumâ fortunâ minuma licentia est. Neque studere, neque odisse, sed

minumè irasci decet. Quæ apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas adpellatur.

« Equidem ego sic æstumo, patres conscripti, omnîs cruciatus minores quàm facinora illorum esse. Sed plerique mortales postrema meminêre; et, in hominibus impiis, sceleris obliti, de pœnâ disserunt, si ea paulò severior fuit.

« Decimum Silanum, virum fortem atque strenuum, certè scio, quæ dixerit, studio reipublicæ dixisse, neque illum in tantâ re gratiam aut inimicitias exercere. Eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verùm sententia non mihi crudelis, quid enim in talîs homines crudele fieri potest? sed aliena à republicâ nostrâ videtur. Nam profectò aut metus aut injuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus pœnæ novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, cùm præsenti diligentiâ clarissumi viri consulis tanta præsidia sint in armis. De pœnâ possumus equidem dicere id quod res habet: in luctu atque miseriis mortem ærumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultrà neque curæ neque gaudio locum esse.

« Sed, per deos immortalîs, quamobrem in

sententiam non addidisti, uti priùs verberibus in eos animadverteretur? An quia lex Porcia vetat? at aliæ leges item condemnatis civibus animam non eripi, sed exilium permitti jubent. An quia gravius est verberari quàm necari? quid autem acerbum aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius; quî convenit in minore negotio legem timere, cùm eam in majore neglexeris?

« At enim quis reprehendet quod in parricidas reipublicæ decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis meritò accidet, quidquid evenerit. Cæterùm vos, patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt: sed ubi imperium ad ignaros aut minùs bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedæmonii devictis Atheniensibus triginta viros imposuêre, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primò cœpêre pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare. Ea populus lætari et meritò dicere fieri. Pòst, ubi paullatìm licentia crevit, juxtà bonos et malos lubidinosè interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultæ lætitiæ gravîs pœnas dedit. Nostrâ memoriâ, victor

Sulla cùm Damasippum et alios hujuscemodi, qui malo reipublicæ creverant, jugúlari jussit, quis non factum ejus laudabat? Homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, meritò necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit. Nam uti quisque domum, aut villam, postremò aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam uti in proscriptorum numero esset. Ita quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, pòst paullò ipsi trahebantur : neque priùs finis jugulandi fuit, quàm Sulla omnîs suos divitiis explevit.

« Atque ego hæc non in M. Tullio, neque his temporibus vereor; sed in magnâ civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi. Ubi, hoc exemplo, per senati decretum consul gladium eduxerit, quis finem statuet? aut quis moderabitur?

« Majores nostri, patres conscripti, neque consilii neque audaciæ unquàm eguêre : neque superbia obstabat, quò minùs aliena instituta, si modò proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt : postremò, quod ubiquè apud socios aut hostîs idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur :

imitari, quàm invidere bonis, malebant. Sed eodem illo tempore, Græciæ morem imitati, verberibus animadvertebant in civîs, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquàm respublica adolevit et multitudine civium factiones valuêre, circumveniri innocentes, alia hujuscemodi fieri cœpêre. Tùm lex Porcia aliæque paratæ, quibus legibus exilium damnatis permissum. Hanc ego caussam, patres conscripti, quò minùs novum consilium capiamus, inprimis magnam puto. Profectò virtus atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecêre, quàm in nobis, qui ea benè parta vix retinemus.

« Placet igitur eos dimitti, et augeri exercitum Catilinæ? Minumè. Sed ita censeo: Publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia quæ maxumè opibus valent: neu quis de his posteà ad senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rempublicam et salutem omnium facturum. »

LII. Postquàm Cæsar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii, variè adsentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit:

« Longè mihi aliâ mens est, patres cons-

cripti, cùm res atque pericula nostra considero, et cùm sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de pœnâ eorum qui patriæ, parentibus, aris atque focis suis bellum paravêre : res autem monet cavere ab illis magis, quàm quid in illis statuamus consultare. Nam cetera tùm persequare, ubi facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit frustrà judicia implores. Captâ urbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immortalis! vos ego adpello qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras, pluris quàm rempublicam fecistis : si ista, cujuscunque modi sint, quæ amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium præbere voltis, expergiscimini aliquandò, et capessite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de sociorum injuriis; libertas et anima nostra in dubio est.

« Sæpenumerò, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci; sæpè de luxuriâ atque avaritiâ nostrorum civium questus sum; multosque mortalîs eâ caussâ advorsos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius unquàm delicti gratiam fecissem, haud facilè alterius lubidini malefacta condonabam. Sed ea tametsi vos parvi pendebatis; tamen respublica firma, opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc verò non

id agitur, bonis an malis moribus vivamus, neque quantùm aut quàm magnificum imperium populi Romani; sed cujus hæc cumque mo... nostra an nobiscum unà hostium futura sint.

« Hîc mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat! Jampridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus; quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia, fortitudo vocatur. Eò respublica in extremo sita. Sint sanè, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis; sint misericordes in furibus ærarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur; et, dùm paucis sceleratis parcunt, bonos omnîs perditum eant.

« Benè et compositè C. Cæsar paullò antè in hoc ordine de vitâ et morte disseruit; falsa, credo, existumans quæ de inferis memorantur, diverso itinere malos à bonis loca tetra, inculta, fœda atque formidolosa habere. Itaque censuit PECUNIAS EORUM PUBLICANDAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS; videlicet timens ne, si Romæ sint, aut à popularibus conjurationis, aut à multitudine conductâ, per vim eripiantur: quasi verò mali atque scelesti tantummodò in urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quarè vanum equi-

dem hoc consilium, si periculum ex illis metuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eò magis refert mihi atque vobis timere. Quarè cùm de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote vos simul de exercitu Catilinæ et de omnibus conjuratis decernere. Quantò vos attentiùs ea agetis, tantò illis animus infirmior erit. Si paullulùm modò vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt.

« Nolite existumare majores nostros armis rempublicam ex parvâ magnam fecisse. Si ita res esset, multò pulcherrumam eam nos haberemus: quippè sociorum atque civium, præterea armorum atque equorum, major nobis copia quàm illis. Sed alia fuêre quæ illos magnos fecêre, quæ nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his, nos habemus luxuriam atque avaritiam; publicè egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ aut gratiæ servitis: eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego hæc omitto.

« Conjuravêre nobilissumi cives patriam incendere ; Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum arcessunt ; dux hostium cum exercitu supra caput est : vos cunctamini etiam nunc et dubitatis quid intra mœnia adprehensis hostibus faciatis! Misereamini, censeo : deliquêre homines adolescentuli per ambitionem. Atque etiam armatos dimittatis ? Næ ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est ; sed vos non timetis eam : immò verò maxumè ; sed inertiâ et mollitiâ animi, alius alium exspectantes, cunctamini, videlicet dîs immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis sæpè periculis servavêre. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur : vigilando, agendo, benè consulendo, prospera omnia cedunt. Ubi secordiæ te atque ignaviæ tradideris, nequidquam deos implores ; irati infestique sunt.

« Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quòd is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit. Atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit : vos de crudelissumis parricidis quid statuatis cunctamini ! Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat.

Verùm parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si famæ suæ, si dîs aut hominibus unquàm ullis pepercit : ignoscite Cethegi adolescentiæ, nisi iterùm patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cœpario, loquar? quibus si quidquam pensi unquàm fuisset, non ea consilia de republicâ habuissent.

« Postremò, patres conscripti, si, mehercule! peccato locus esset, facilè paterer vos ipsâ re corrigi, quoniam verba contemnitis. Sed undiquè circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget; alii intra mœnia, in sinu urbis, sunt hostes; neque parari, neque consuli quidquam occultè potest : quò magis properandum. Quarè ita ego censeo : cùm nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, cædem, incendia, alia fœda atque crudelia facinora in civîs patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum, supplicium sumendum. »

LIII. Postquàm Cato adsedit, consulares omnes, itemque senatûs magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant : Cato

magnus atque clarus habetur : senati decretum fit sicuti ille censuerat.

Sed mihi multa legenti, multa audienti, quæ populus Romanus domi militiæque, mari atque terrâ, præclara facinora fecit, fortè lubuit attendere quæ res maxumè tanta negotia sustinuisset. Sciebam sæpenumerò parvâ manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus : ad hoc, sæpè fortunæ violentiam toleravisse; facundiâ Græcos, gloriâ belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum utì divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret.

Sed postquàm luxu atque desidiâ civitas corrupta est, rursùs respublica magnitudine suâ imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ac, sicuti effetâ parente, multis tempestatibus haud sanè quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed memoriâ meâ, ingenti virtute, divorsi moribus, fuêre viri duo, M. Cato et C. Cæsar : quos, quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantùm ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, ætas, eloquentia,

propè æqualia fuêre : magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Cæsar beneficiis ac munificentiâ magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine et misericordiâ clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis pernicies. Illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremò, Cæsar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiæ, decoris, sed maxumè severitatis erat: non divitiis cum divite, neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentiâ, certabat: esse, quàm videri, bonus malebat; ita, quò minùs gloriam petebat, eò magis adsequebatur.

LV. Postquàm, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optumum factum ratus noctem quæ instabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur; triumviros quæ supplicium postulabat parare jubet: ipse, dispositis præsidiis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit

ceteris per prætores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulùm descenderis ad lævam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undiquè parietes, atque insuper camera lapideis fornicibus vincta: sed incultu, tenebris, odore, fœda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquàm demissus Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregêre. Ita ille patricius, ex clarissumâ gente Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cœpario, eodem modo supplicium sumtum est.

LVI. Dùm ea Romæ geruntur, Catilina, ex omni copiâ quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet: deindè, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venit, æqualiter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cùm initio non ampliùs duobus millibus habuisset. Sed ex omni copiâ circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii præacutas sudes, portabant. Sed postquàm Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montîs iter facere, ad urbem modò, modò in Galliam versùs, castra

movere; hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Intereà servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans, videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquàm in castra nuncius pervenit Romæ conjurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris quos suprà memoravi, supplicium sumtum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montîs asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eò consilio utì per tramites occultè profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quæ suprà diximus, Catilinam agitare; igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra properè movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit quà illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpotè qui magno exercitu, locis æquioribus, expeditos in fugam sequeretur.

Sed Catilina, postquàm videt montibus atque

copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugæ neque præsidii ullam spem. optumum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quàm primùm confligere. Itaque, concione advocatâ, hujuscemodi orationem habuit :

LVIII. « COMPERTUM ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia naturâ aut moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria neque pericula excitant, nequidquam hortêre : timor animi auribus obficit. Sed ego vos, quò pauca monerem, advocavi, simul uti caussam consilii aperirem.

« Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit : quoque modo, dùm ex urbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc verò quo in loco res nostræ sint juxtà mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter à Galliâ obstant : diutiùs in his locis esse, si maxumè animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quòcumquè ire placet, ferro iter aperiundum est.

« Quapropter vos moneo uti forti atque parato animo sitis; et, cùm prælium inibitis, memineritis vos divitias, decus, gloriam, præterea libertatem atque patriam, in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abundè, coloniæ atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt: neque locus neque amicus quisquam teget quem arma non texerint. Præterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet. Nos pro patriâ, pro libertate, pro vitâ, certamus: illis supervacaneum est pugnare pro potentiâ paucorum. Quò audaciùs adgredimini, memores pristinæ virtutis.

« Licuit vobis cum summâ turpitudine in exilio ætatem agere: potuistis nonnulli Romæ, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa fœda atque intoleranda viris videbantur, hæc sequi decrevistis. Si relinquere voltis, audaciâ opus est. Nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fugâ salutem sperare, cùm arma quîs corpus tegitur ab hostibus averteris, ea verò dementia est. Semper in prælio his maxumum est periculum qui maxumè timent; audacia pro muro habetur.

« Cùm vos considero, milites, et cùm facta vestra æstumo, magna me spes victoriæ tenet.

Animus, ætas, virtus vestra, hortantur; præterea necessitudo, quæ etiam timidos fortîs facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat prohibent angustiæ. Quòd si virtuti vestræ fortuna inviderit, cavete inulti animam amittatis; neu capti potiùs, sicuti pecora trucidemini, quàm, virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis. »

LIX. Hæc ubi dixit, paullulùm commoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum æquum deducit; dein, remotis omnium equis, quò militibus exæquato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montîs et ab dextrâ rupes asperæ, octo cohortîs in fronte constituit; reliqua signa in subsidio arctiùs collocat. Ab his centuriones omnîs lectos et evocatos, præterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum, in primam aciem subducit. C. Manlium in dextrâ, Fæsulanum quemdam in sinistrâ parte curare jubet: ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur.

At ex alterâ parte C. Antonius, pedibus æger, quòd prælio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortîs vete-

ranas, quas tumulti caussâ conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse, equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat uti meminerint se contrà latrones inermos, pro patriâ, pro liberis, pro aris atque focis suis, certare. Homo militaris, quòd ampliùs annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor, cum magnâ gloriâ fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat, ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tubâ signum dat, cohortîs paullatìm incedere jubet. Idem facit hostium exercitus. Postquàm eò ventum est undè à ferentariis prælium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinæ virtutis memores, comminùs acriter instare; illi haud timidi resistunt. Maxumâ vi certatur. Intereà Catilina cum expeditis in primâ acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere; omnia providere; multùm ipse pugnare, sæpè hostem ferire. Strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contrà ac ratus erat, magnâ vi tendere, cohortem prætoriam in medios

hostis inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deindè utrinquè ex lateribus adgreditur. Manlius et Fæsulanus, inprimis pugnantes, cadunt. Postquàm fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinæ dignitatis, in confertissumos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto prælio, tùm verò cerneres quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ: nam ferè quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissâ animâ, corpore tegebat; pauci autem, quos medios cohors prætoria disjecerat, paullò diversiùs, sed omnes tamen advorsis volneribus, conciderant. Catilina verò, longè à suis, inter hostium cadavera repertus est, paullulùm etiam spirans, ferociamque animi quam habuerat vivus in voltu retinens. Postremò ex omni copiâ neque in prælio neque in fugà quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti suæ hostiumque vitæ juxtà pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam aut incruentam victoriam adeptus; nam strenuissumus quisque aut occiderat in prælio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris, visundi aut spoliandi gratiâ, processerant, volventes hostilia

cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant. Fuêre item qui inimicos suos cognoscerent. Ita variè per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus atque gaudia, agitabantur.

C. C. SALLUSTII

BELLUM

JUGURTHINUM.

C. C. SALLUSTII
BELLUM
JUGURTHINUM.

I. Falsò queritur de naturâ suâ genus humanum, quòd, imbecilla atque ævi brevis, sorte potiùs quàm virtute regatur: nam contrà, reputando, neque majus aliud neque præstabilius invenias, magisque naturæ industriam hominum, quàm vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus est; qui, ubi ad gloriam virtutis viâ grassatur, abundè pollens potensque et clarus est: neque fortunæ eget; quippè probitatem, industriam, alias artîs bonas, neque dare neque eripere potest. Sin, captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptatîs corporis pessùm datus, est perniciosâ lubidine paullisper usus; ubi per secordiam vires, tempus, ingenium defluxêre, naturæ infirmitas accusatur, suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quòd si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multùmque etiam

periculosa petunt; neque regerentur magis quàm regerent casus, et eò magnitudinis procederent, ubi, pro mortalibus, gloriâ æterni fierent.

II. Nam utì genus hominum compositum ex animâ et corpore, ita res cunctæ studiaque omnia nostra corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur præclara facies, magnæ divitiæ, ad hoc vis corporis, alia hujuscemodi omnia, brevì dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremò corporis et fortunæ bonorum, ut initium, finis est; omnia orta occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quò magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt: ceterùm ingenium, quo neque melius, neque amplius aliud in naturâ mortalium est, incultu atque secordiâ torpescere sinunt; cùm præsertìm tàm multæ variæque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verùm ex his magistratus et imperia, postremò omnis cura rerum publicarum, minumè mihi hâc tempestate cupiunda videntur; quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti aut eò magis

honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentes, quanquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est, cùm præsertìm omnes rerum mutationes cædem, fugam, aliaque hostilia portendant. Frustrà autem niti, neque aliud, se fatigando, nisi odium quærere, extremæ dementiæ est: nisi fortè quem inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterùm, ex aliis negotiis quæ ingenio exercentur, inprimis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute, quia multi dixêre, prætereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existumet memet studium meum laudando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul à republicâ ætatem agere, tanto tàmque utili labori meo nomen inertiæ imponant; certè quibus maxuma industria videtur salutare plebem, et conviviis gratiam quærere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et posteà quæ genera hominum in senatum pervenerint; profectò existumabunt me magis meritò quàm ignaviâ judicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo, quàm ex aliorum negotiis, reipublicæ venturum.

Nam sæpè audivi Q. Maxumum, P. Scipionem, præterea civitatis nostræ præclaros viros solitos ita dicere, CUM MAJORUM IMAGINES INTUERENTUR, VEHEMENTISSUMÈ SIBI ANIMUM AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet non ceram illam, neque figuram, tantam vim in sese habere, sed memoriâ rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque priùs sedari quàm virtus eorum famam atque gloriam adæquaverit. At contrà, quis est omnium, his moribus, quin divitiis et sumtibus, non probitate neque industriâ, cum majoribus suis contendat? Etiam homines novi, qui anteà per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potiùs quàm bonis artibus ad imperia et honores nituntur: proindè quasi prætura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi, per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perindè habeantur, ut eorum qui sustinent virtus est. Verùm ego liberiùs altiùsque processi, dùm me civitatis morum piget tædetque; nunc ad inceptum redeo.

V. BELLUM scripturus sum quod populus Romanus cum Jugurthâ, rege Numidarum, gessit; primùm quia magnum et atrox, variaque victoria fuit; dein quia tùm primùm superbiæ nobilitatis obviàm itum est: quæ contentio divina et humana cuncta permiscuit, eòque

vecordiæ processit, utì studiis civilibus bellum atque vastitas Italiæ finem faceret. Sed, prinsquàm hujuscemodi rei initium expedio, pauca suprà repetam; quò ad cognoscendum omnia illustria magis magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiæ opes maxumè adtriverat; Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam receptus à P. Scipione, cui posteà Africano cognomen ex virtute fuit, multa et præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus, et capto Syphace, cujus in Africâ magnum atque latè imperium valuit, populus Romanus quascunque urbîs et agros manu ceperat regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ bona àtque honesta nobis permansit: imperii vitæque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussâ fratribus morbo absumtis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa, quòd ortus ex concubinâ erat, privatum reliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

VI. Qui ubi primùm adolevit, pollens viribus, decorâ facie, sed multò maxumè ingenio

validus, non se luxui neque inertiæ corrumpendum dedit; sed, utì mòs gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum æqualibus certare; et, cùm omnîs gloriâ anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc, pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut inprimis ferire; plurumùm facere, minimùm ipse de se loqui.

Quibus rebus Micipsa tametsi initio lætus fuerat, existumans virtutem Jugurthæ regno suo gloriæ fore, tamen, postquàm hominem adolescentem, exactâ suâ ætate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat natura mortalium, avida imperii et præceps ad explendam animi cupidinem: prætereà opportunitas suæque et liberorum ætatis, quæ etiam mediocrîs viros spe prædæ transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tàm acceptum popularibus, quòd erat Jugurtha manu promtus et adpetens gloriæ militaris, statuit eum objectus periculis,

et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino, Micipsa cùm populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium sævitiâ facilè occasurum, præfecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longè aliter ac ratus erat evenit.

Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tùm Romanis imperator, et morem hostium cognovit, multo labore, multâque curâ, præterea modestissumè parendo et sæpè obviàm eundo periculis, in tantam claritudinem brevì pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sanè, quod difficillumum in primis est, et prælio strenuus erat, et bonus consilio; quorum alterum ex providentiâ timorem, alterum ex audaciâ temeritatem, adferre plerumquè solet. Igitur imperator omnîs ferè res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippè cujus neque consilium neque inceptum ullum frustrà erat. Hùc accedebat munificentia animi, et ingenii sollertia, quîs rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitiâ conjunxerat.

VIII. Eâ tempestate in exercitu nostro fuêre complures novi atque nobiles, quibus divitiæ

bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis quàm honesti; qui Jugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, SI MICIPSA REX OCCIDISSET, FORE UTÌ SOLUS IMPERII NUMIDIÆ POTIRETUR : IN IPSO MAXUMAM VIRTUTEM, ROMÆ OMNIA VENALIA ESSE.

Sed postquàm, Numantiâ deletâ, P. Scipio dimittere auxilia, ipse reverti domum decrevit; donatum atque laudatum magnificè pro concione Jugurtham in prætorium abduxit. Ibique secretò monuit, « utì potiùs publicè quàm privatìm amicitiam populi Romani coleret; neu quibus largiri insuesceret : periculosè à paucis emi quod multorum esset : si permanere vellet in suis artibus, ultrò illi et gloriam et regnum venturum; sin properantiùs pergeret, suâmet ipsum pecuniâ præcipitem casurum. »

IX. SIC locutus, cum litteris, quas Micipsæ redderet, dimisit. Earum sententia hæc erat : « Jugurthæ tui bello Numantino longè maxuma virtus fuit; quam rem tibi certè scio gaudio esse. Nobis ob merita carus est : utì idem senatui sit et populo Romano summâ ope nitemur. Tibi quidem pro nostrâ amicitiâ gratulor : en habes virum dignum te atque avo suo Masinissâ. »

Igitur rex, ubi quæ famâ acceperat ex litteris

imperatoris ita esse cognovit, cùm virtute viri, tùm gratiâ permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere adgressus est; statìmque adoptavit, et testamento pariter cum filiis hæredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque ætate confectus, cùm sibi finem vitæ adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurthâ habuisse :

X. « PARVUM ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, existumans non minùs me tibi quàm liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore ; neque ea res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissumè rediens Numantiâ, meque regnumque meum gloriâ honoravisti; tuâ virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti; in Hispaniâ nomen familiæ renovatum; postremò, quod difficillumum inter mortalîs, gloriâ invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitæ finem facit, per hanc dextram, per regni fidem, moneo obtestorque uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quàm sanguine conjunctos retinere. Non exercitus neque thesauri præsidia

regni sunt, verùm amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas : officio et fide pariuntur. Quis autem amicior quàm frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum: nam concordiâ parvæ res crescunt, discordiâ maxumæ dilabuntur. Ceterùm ante hos te, Jugurtha, qui ætate et sapientiâ prior es, ne aliter quid eveniat providere decet : nam, in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observatè talem hunc virum; imitamini virtutem, et enitimini ne ego meliores liberos sumsisse videar, quàm genuisse. »

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat, et ipse longè aliter animo agitabat, tamen pro tempore benignè respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquàm illi, more regio, justa magnificè fecerant, reguli in unum convenêre, utì inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, naturâ ferox, etiam anteà ignobilitatem Jugurthæ (quia materno genere impar erat) despiciens, dextrâ Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori

ducitur, Jugurtha foret : dein tamen, uti ætati concederet, fatigatus à fratre, vix in partem alteram transductus est.

Ibi cùm multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jacit : OPORTERE QUINQUENNII CONSULTA OMNIA ET DECRETA RESCINDI ; NAM PER EA TEMPORA CONFECTUM ANNIS MICIPSAM PARÙM ANIMO VALUISSE. Tùm IDEM Hiempsal PLACERE SIBI respondit; NAM IPSUM ILLUM TRIBUS HIS PROXUMIS ANNIS ADOPTATIONE IN REGNUM PERVENISSE. Quod verbum in pectus Jugurthæ altiùs quàm quisquam ratus descendit. Itaque ex eo tempore, irà et metu anxius, moliri, parare, atque ea modò animo habere quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quæ uti tardiùs procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. PRIMO conventu quem ab regulis factum suprà memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finîsque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturiùs ad pecuniam distribuendam. Reguli intereà in loca propinqua thesauris, alius aliò, concessêre. Sed Hiempsal in oppido Thirmidâ fortè ejus domo utebatur qui, proxumus lictor Jugurthæ, carus acceptusque ei semper fuerat. Quem ille casu ministrum

oblatum promissis onerat, impellitque uti tanquàm suam visens domum eat, portarum clavîs adulterinas paret; nam veræ ad Hiempsalem referebantur: ceterùm, ubi res postularet, se ipsum cum magnâ manu venturum. Numida mandata brevì conficit: atque, ut doctus erat, noctu Jugurthæ milites introducit. Qui, postquàm in ædîs irrupêre, diversi regem quærere; dormientîs alios, alios occursantîs interficere; scrutari loca abdita; clausa effringere; strepitu et tumultu omnia miscere: cùm Hiempsal interìm reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillæ, quò initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidæ caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. Ceterùm fama tanti facinoris per omnem Africam brevì divulgatur; Adherbalem, omnîsque qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit. In duas partîs discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quàm maxumas potest copias armat, urbîs partìm vi, alias voluntate, imperio suo adjungit: omni Numidiæ imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris et fortunis suis, tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere; sed ubi res

ad certamen venit, victus ex prœlio profugit in provinciam, ac deindè Romam contendit.

Tùm Jugurtha, patratis consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque advorsus iram ejus usquàm, nisi in avaritiâ nobilitatis et pecuniâ suâ, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit; quîs præcepit utì primùm veteres amicos muneribus expleant, deindè novos adquirant, postremò quæcunque possint largiundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venêre, et, ex præcepto regis, hospitibus, aliisque quorum eâ tempestate auctoritas pollebat, magna munera misêre, tanta commutatio incessit, utì ex maxumâ invidiâ in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret. Quorum pars spe, alii præmio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur ne graviùs in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto, senatus utrisque datur. Tùm Adherbalem hoc modo locutum accepimus :

XIV. « Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens præcepit utì regnum Numidiæ tantummodò procuratione existumarem meum; ceterùm jus et imperium penes vos esse : simul eniterer domi militiæque quàm maxumo usui

esse populo Romano; vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem : si ea fecissem, in vestrâ amicitià exercitum, divitias, munimenta regni habere. Quæ cùm præcepta parentis mei agitarem, Jugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissumus, contemto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, et jam ab stirpe socium et amicum populo Romano, regno fortunisque omnibus expulit.

« Atque ego, patres conscripti, quoniam eò miseriarum venturus eram, vellem, potiùs ob mea quàm ob majorum beneficia, posse auxilium petere; ac, maxumè, deberi mihi à populo Romano quibus non egerem; secundùm, ea si desideranda erant, utì debitis uterer. Sed quoniam parùm tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit Jugurtha qualis foret; ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod miserrumum, cogor priùs oneri quàm usui esse.

« Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam à vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt. Familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides ejus quàm fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos, patres conscripti, nolite pati frustrà à vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil caussæ

haberem præter miserandam fortunam; quòd paullo antè rex, genere, famâ atque copiis potens, nunc deformatus ærumnis, inops, alienas opes exspecto : tamen erat majestatis Romani populi prohibere injuriam, neque cujusquam regnum per scelus crescere. Verùm ego his finibus ejectus sum quos majoribus meis populus Romanus dedit, undè pater et avus unà vobiscum expulêre Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia erepta sunt, patres conscripti : vos in meâ injuriâ despecti estis.

« Eheu me miserum! Huccine, Micipsa pater, beneficia evasêre, utì quem tu parem cum liberis regnique participem fecisti, is potissumùm stirpis tuæ exstinctor sit ? Nunquàmne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fugâ, versabimur? Dùm Carthaginienses incolumes fuêre, jure omnia sæva patiebamur : hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquàm illa pestis ejecta, læti pacem agitabamus : quippè quîs hostis nullus, nisi fortè quem jussissetis. Ecce autem ex improviso Jugurtha, intolerandâ audaciâ, scelere atque superbiâ sese efferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primùm regnum ejus sceleris sui prædam fecit : pòst, ubi me îsdem dolis nequit capere,

nihil minùs quàm vim aut bellum exspectantem in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patriâ, domo, inopem et coopertum miseriis, effecit ut ubivis tutiùs quàm in meo regno essem.

« Ego sic existumabam, patres conscripti, ut prædicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere; ceterùm ex omnibus maxumè tutos esse. Quod in familiâ nostrâ fuit, præstitit utì in omnibus bellis vobis adesset : nos utì per otium tuti simus in manu vestrâ est, patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Jugurtham, beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore : alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? quò potissumùm infelix accedam? generis præsidia omnia exstincta sunt : pater, utì necesse erat, naturæ concessit; fratri, quem minumè decuit, propinquus per scelus vitam eripuit : adfines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit; capti ab Jugurthâ, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum mœrore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia quæ aut amisi, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent; tamen, si quid

ex improviso accidisset, vos implorarem, patres conscripti, quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnîs curæ esse decet. Nunc verò, exul patriâ, domo, solus, et omnium honestarum rerum egens, quò accedam? aut quos adpellem? nationesne, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob vestram amicitiam infesti sunt? an quòquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima? aut quisquam nostrî misereri potest, qui aliquandò vobis hostis fuit?

« Postremò, Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates, ne fœdera nova acciperemus; abundè magna præsidia nobis in vestrâ amicitiâ fore : si huic imperio fortuna mutaretur, unà nobis occidendum esse. Virtute ac dîs volentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et obedientia sunt : quò faciliùs sociorum injurias curare licet. Tantùm illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthæ, parùm cognita, transvorsos agat : quos ego audio maxumâ ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognitâ caussâ, statuatis : fingere me verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quòd utinàm illum, cujus impio faci-

nore in has miserias projectus sum, eadem hæc simulantem videam. Et aliquandò aut apud vos, aut apud deos immortalîs, rerum humanarum cura oriatur; ut ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus est, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum, gravìs pœnas reddat!

« Jam jam, frater animo meo carissume, quanquam tibi immaturo, et undè minumè decuit, vita erepta est; tamen lætandum magis quàm dolendum puto casum tuum. Non enim regnum, sed fugam, exilium, egestatem, et omnîs has quæ me premunt ærumnas, cum animâ simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala præcipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum præbeo : incertus quid agam; tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cujus vitæ necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinàm emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemtus viderer, si defessus malis injuriæ concessissem! Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, liberos, atque parentes, per majestatem populi Romani, subvenite misero mihi; ite

obviàm injuriæ; nolite pati regnum Numidiæ, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiæ nostræ tabescere. ».

XV. Postquàm rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ, largitione magis quàm caussâ freti, paucis respondent : « Hiempsalem ob sævitiam suam ab Numidis interfectum; Adherbalem, ultrò bellum inferentem, postquàm superatus sit, queri quòd injuriam facere nequivisset; Jugurtham ab senatu petere ne alium putarent ac Numantiæ cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. » Deindè utrique curiâ egrediuntur. Senatus statìm consulitur : fautores legatorum, prætereà magna pars, gratiâ depravati, Adherbalis dicta contemnere; Jugurthæ virtutem extollere laudibus; gratiâ, voce, deniquè omnibus modis, pro alieno scelere et flagitio, suâ quasi pro gloriâ, nitebantur. At contrà pauci, quibus bonum et æquum divitiis carius, subveniundum Adherbali, et Hiempsalis mortem severè vindicandam, censebant : sed ex omnibus maxumè Æmilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiæ, honoris, divitiarum; ceterùm vitia sua callidè occultans. Is postquàm videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia

invidiam accenderet, animum à consuetâ lubidine continuit.

XVI. VICIT tamen in senatu pars illa qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, UTÌ DECEM LEGATI REGNUM QUOD MICIPSA OBTINUERAT INTER JUGURTHAM ET ADHERBALEM DIVIDERENT. Cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tùm in senatu potens, quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrumè victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametsi Romæ in inimicis habuerat, tamen adcuratissumè recepit : dando et pollicitando perfecit utì famæ, fidei, postremò omnibus suis rebus, commodum regis anteferret. Reliquos legatos eàdem viâ adgressus, plerosque capit : paucis carior fides quàm pecunia fuit. In divisione, quæ pars Numidiæ Mauretaniam adtingit, agro, viris opulentior, Jugurthæ traditur; illam alteram, specie quàm usu potiorem, quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. RES postulare videtur Africæ situm paucis exponere, et eas gentîs quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit adtingere. Sed quæ loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines, minùs frequentata sunt, de îs haud

facilè compertum narraverim; cetera quàm paucissumis absolvam.

In divisione orbis terræ, plerique in parte tertiâ Africam posuêre: pauci tantummodò Asiam et Europam esse; sed Africam in Europâ. Ea finîs habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani; ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolæ adpellant. Mare sævum, importuosum; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus, cœlo terrâque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiêre; nam morbus haud sæpè quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique posteà accesserint, aut quomodò inter se permixti sint; quanquam ab eâ famâ quæ plerosque obtinet diversum est; tamen, utì ex libris Punicis qui regis Hiempsalis dicebantur interpretatum nobis est, utìque rem sese habere cultores ejus terræ putant, quàm paucissumis dicam. Ceterùm fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuêre Gætuli et Libyes, asperi, inculti; quîs cibus erat caro ferina, atque humi pabulum utì pecoribus. Hi

neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam, regebantur: vagi, palantes, quà nox coëgerat sedes habebant. Sed postquàm in Hispaniâ Hercules, sicuti Afri putant, interiit; exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passìm multis, sibi quisque, imperium petentibus, brevì dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ et Armeni, navibus in Africam transvecti, proximos nostrò mari locos occupavêre. Sed Persæ intra Oceanum magis; iique alveos navium inversos pro tuguriis habuêre, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatìm per connubia Gætulos sibi miscuêre; et quia, sæpè tentantes agros, alia, deindè alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavêre. Ceterùm, adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinæ sunt.

Medis autem et Armenis accessêre Libyes (nam hi propiùs mare Africum agitabant; Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus): hique matùrè oppida habuêre; nam, freto divisi ab Hispaniâ, mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatìm Libyes corrupêre,

barbarâ linguâ Mauros, pro Medis, adpellantes.

Sed res Persarum brevì adolevit; ac posteà nomine Numidæ, propter multitudinem à parentibus digressi, possedêre ea loca quæ proxumè Carthaginem Numidia adpellatur. Dein, utrique alteris freti, finitumos armis aût metu sub imperium cogêre, nomen gloriamque sibi addidêre; magis hi qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes quàm Gætuli minùs bellicosi: deniquè Africæ pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessêre.

XIX. Posteà Phœnices, alii multitudinis domi minuendæ gratiâ, pars imperii cupidine, sollicitatâ plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim, aliasque urbîs, in orâ maritimâ condidêre: hæque brevì multùm auctæ, pars originibus præsidio, aliæ decori fuêre. Nam de Carthagine silere meliùs puto quàm parùm dicere, quoniam aliò properare tempus monet.

Igitur ad Catabathmon, qui locus Ægyptum ab Africâ dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Thereon; ac deinceps duæ Syrtes, interque eas Leptis; dein Philenon aræ, quem, Ægyptum versùs, finem imperii habuêre Car-

thaginienses; pòst aliæ Punicæ urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidæ tenent: proxumè Hispaniam Mauri sunt. Super Numidiam Gætulos accepimus, partìm in tuguriis, alios incultiùs vagos agitare; post eos, Æthiopas esse, dein loca exusta solis ardoribus.

Igitûr bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida et finîs Carthaginiensium, quos novissumè habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat; Gætulorum magna pars et Numidia usque ad flumen Mulucham sub Jugurthâ erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat; præter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello neque pace anteà cognitus.

De Africâ et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquàm, regno diviso, legati Africâ discessêre, et Jugurtha, contra timorem animi, præmia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse; simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullò antè muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus; at is quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis quàm

metuendus. Igitur ex improviso finîs ejus cum magnâ manu invadit; multos mortalîs cum pecore atque aliâ prædâ capit, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit. Dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli caussam fore.

At ille, quòd neque se parem armis existumabat, et amicitiâ populi Romani magis quàm Numidis fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, priùs tamen omnia pati decrevit quàm bellum sumere; quia tentatum anteà secùs cesserat. Neque tamen eò magis cupido Jugurthæ minuebatur; quippè qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut anteà, cum prædatoriâ manu, sed magno exercitu comparato, bellum gerere cœpit, et apertè totius Numidiæ imperium petere. Ceterùm, quà pergebat, urbîs, agros vastare, prædas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. Adherbal ubi intellegit eò processum utì regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, necessariò copias parat, et Jugurthæ obvius procedit. Interìm haud longè à mari, prope Cirtam oppidum, utriusque consedit

exercitus; et quia diei extremum erat, prælium non inceptum. Ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tùm lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partìm, alios arma sumentes, fugant funduntque : Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit; et, ni multitudo togatorum fuisset, quæ Numidas insequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos reges cœptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumsedit; vineis, turribusque, et machinis omnium generum, expugnare adgreditur; maxumè festinans tempus legatorum antecapere, quos, ante prælium factum, Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed postquàm senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatûs populique Romani verbis nuncient, « Velle et censere eos ab armis discedere, de controversiis suis jure potiùs quàm bello disceptare : ita seque illìsque dignum fore. »

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eò magis quòd Romæ, dùm proficisci parant, de prælio facto et oppugnatione Cirtæ audiebatur : sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha acceptâ oratione respondit : « Sibi neque majus quidquam neque carius auctoritate senati esse.

ab adolescentiâ ita enisum utì ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitiâ, P. Scipioni, summo viro, placuisse; ob easdem artîs ab Micipsâ, non penuriâ liberorum, in regnum adoptatum esse; ceterùm, quò plura benè atque strenuè fecisset, eò animum suum injuriam minùs tolerare: Adherbalem dolis vitæ suæ insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviàm îsse: populum Romanum neque rectè neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremò de omnibus rebus legatos Romam brevì missurum.» Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

XXIII. Jugurtha ubi eos Africâ decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossâ mœnia circumdat, turrîs exstruit, easque præsidiis firmat: præterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare; defensoribus mœnium præmia modò, modò formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere; prorsùs intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit omnîs suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuriâ rerum necessariarum bellum trahi non posse; ex his qui unà Cirtam profugerant, duos maxumè impigros delegit, eos, multa pollicendo, ac miserando casum

suum, confirmat utì per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidæ paucis diebus jussa efficiunt: litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit:

« Non meâ culpâ sæpè ad vos oratum mitto, patres conscripti; sed vis Jugurthæ subigit: quem tanta lubido exstinguendi me invasit, utì neque vos neque deos immortalîs in animo habeat; sanguinem meum quàm omnia malit. Itaque quintum jam mensem, socius et amicus populi Romani, armis obsessus teneor; neque mihi Micipsæ patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur. Ferro an fame acriùs urgear, incertus sum. Plura de Jugurthâ scribere dehortatur fortuna mea: etiam anteà expertus sum parùm fidei miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quàm ego sum petere, neque simul amicitiam vestram et regnum meum sperare: utrùm gravius existumet, nemini occultum est; nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, dein patrio regno me expulit. Quæ sanè fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos. Verùm nunc vestrum regnum armis tenet; me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea

declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et hæc quæ scribo, et quæ anteà in senatu questus sum, vana forent potiùs quàm miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eò natus sum ut Jugurthæ scelerum ostentui essem, non jam mortem neque ærumnas, tantummodò inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiæ, quod vestrum est, utì lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiæ fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissæ. »

XXV. His litteris recitatis, fuêre qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimùm Adherbali subveniundum; de Jugurthâ interìm utì consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab îsdem regis fautoribus summâ ope enisum ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privatâ gratiâ devictum.

Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus usi: in quîs M. Scaurus, de quo suprà memoravimus, consularis, et tùm senatûs princeps. Hi, quòd in invidiâ res erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendêre: dein brevì Uticam adpulsi litteras ad Jugurtham mittunt, QUÀM OCISSUMÈ AD PRO-

VINCIAM ACCEDAT; SEQUE AD EUM AB SENATU MISSOS.

Ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; primò commotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. Timebat iram senati, ni paruisset legatis : porrò animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summâ vi Cirtam irrumpere nititur, maxumè sperans, diductâ manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriæ inventurum. Quod ubi secùs procedit, neque, quod intenderat, efficere potest uti priùs quàm legatos conveniret Adherbalis potiretur; ne, ampliùs morando, Scaurum, quem plurimùm metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi senati verbis minæ graves nunciabantur quòd oppugnatione non desisteret, multâ tamen oratione consumtâ, legati frustrà discessêre.

XXVI. Ea postquàm Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defensabantur, confisi, deditione factâ, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent uti seque et oppidum Jugurthæ tradat : tantùm ab eo vitam paciscatur; de ceteris

senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur, tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, utì censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat; dein omnis puberes Numidas et negotiatores promiscuè, utì quisque armatis obvius, interfecit.

XXVII. Quod postquàm Romæ cognitum, et res in senatu agitari cœpta, îdem illi ministri regis, interpellando, ac sæpè gratià, interdùm jurgiis, trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiæ nobilitatis, populum Romanum edocuisset ID AGI UTÌ PER PAUCOS FACTIOSOS JUGURTHÆ SCELUS CONDONARETUR, profectò omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiæ atque pecuniæ regis erat! Sed ubi senatus delicti conscientiâ populum timet; lege Semproniâ, provinciæ futuris consulibus Numidia atque Italia decretæ: consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. Deindè exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia quæ bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio

accepto, quippè cui, Romæ omnia venum ire, in animo hæserat; filium et cum eo duo familiarîs ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis quos, Hiempsale interfecto, miserat, præcepit « omnîs mortalîs pecuniâ adgrediantur. » Qui postquàm Romam adveniebant, senatus à Bestiâ consultus est, PLACERETNE LEGATOS JUGURTHÆ RECIPI MŒNIBUS; Iique decrevêre, « nisi regnum ipsumque deditum venissent, utì in diebus proxumis decem Italiâ decederent. » Consul Numidis ex senati decreto nunciari jubet. Ita infectis rebus illi domum discedunt.

Interìm Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilîs, factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat: in quîs fuit Scaurus, cujus de naturâ et habitu suprà memoravimus. Nam in consule nostro multæ bonæque artes animi et corporis erant, quas omnîs avaritia præpediebat. Patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque indè Siciliam, porrò ex Siciliâ in Africam transvectæ. Igitur Calpurnius, initio paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalîs, et urbîs aliquot, pugnando capit.

XXIX. SED ubi Jugurtha per legatos pecuniâ

tentare, bellique quod administrabat asperitatem ostendere cœpit; animus æger avaritiâ facilè conversus est. Ceterùm socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus: qui, tametsi à principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrumè regem impugnaverat, tamen magnitudine pecuniæ à bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primùm tantummodò belli moram redimebat, existumans sese aliquid interìm Romæ pretio, aut gratiâ, effecturum: posteà verò quàm participem negotii Scaurum acceperat, in maxumam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterùm intereà, fidei caussâ, mittitur à consule Sextius quæstor in oppidum Jugurthæ Vagam; cujus rei species erat acceptio frumenti quod Calpurnius palàm legatis imperaverat, quoniam deditionis morâ induciæ agitabantur.

Igitur rex, utì constituerat, in castra venit: ac pauca, præsenti consilio, locutus de invidiâ facti sui, atque in deditionem utì acciperetur; reliqua cum Bestiâ et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, utì pro consilio imperatum, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argentì

pondere, quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidiâ et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. POSTQUAM res in Africâ gestas, quoque modo actæ forent, fama divolgavit; Romæ per omnîs locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia; patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parùm constabat. Ac maxumè eos potentia Scauri, quòd is auctor et socius Bestiæ ferebatur, à vero, bono, impediebat.

Ac C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiæ nobilitatis suprà diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari; monere ne rempublicam, ne libertatem suam desererent; multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsùs intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam eâ tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tàm multis orationem prescribere; ac potissumùm quæ in concione post reditum Bestiæ hujuscemodi verbis disseruit:

XXXI. « MULTA me dehortantur à vobis, Quirites, ni studium reipublicæ omnia superet:

opes factionis, vestra patientia, jus nullum; ac maxumè, quòd innocentiæ plus periculi quàm honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis xv quàm ludibrio fueritis superbiæ paucorum; quàm fœdè quàmque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignaviâ atque secordiâ corruptus sit : qui ne nunc quidem obnoxiis inimicis exsurgitis; atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quanquam hæc talia sunt, tamen obviàm ire factionis potentiæ animus subigit. Certè ego libertatem quæ mihi à parente tradita est experiar : verùm id frustrà an ob rem faciam, in vestrâ manu situm est, Quirites. Neque ego vos hortor, quod sæpè majores vestri fecêre, utì contra injurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus est; necesse est suomet ipsi more præcipites eant.

« Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quæstiones habitæ sunt : post C. Gracchi et M. Fulvii cædem, item multi vestri ordinis in carcere necati sunt : utriusque cladis non lex, verùm lubido eorum finem fecit. Sed sanè fuerit regni paratio, plebi sua restituere : quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, jure factum sit.

« Superioribus annis taciti indignabamini ærarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse: tamen hæc talia facinora impunè suscepisse, parùm habuêre; itaque postremò leges, majestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos qui ea fecêre pudet aut pœnitet: sed incedunt per ora vestra magnificè; sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes; perindè quasi ea honori, non prædæ, habeant. Servi ære parati imperia injusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, æquo animo servitutem toleratis!

« At qui sunt hi qui rempublicam occupavêre? Homines sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritiâ, nocentissumi, îdemque superbissumi; quîs fides, decus, pietas, postremò honesta atque inhonesta omnia, quæstui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quæstiones injustas, plerique cædem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita, quàm quisque pessumè fecit, tàm maxumè tutus est. Metum à scelere suo ad ignaviam vestram transtulêre: quos omnîs eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere, in unum coegit. Sed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio est.

« Quòd si tàm vos libertatis curam haberetis, quàm illi ad dominationem accensi sunt; profectò neque res publica, sicuti nunc, vastaretur; et beneficia vestra penes optumos, non audacissumos, forent. Majores vestri, parandi juris et majestatis constituendæ gratiâ, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavêre : vos pro libertate quam ab illis accepistis, non summâ ope nitemini, atque eò vehementiùs, quòd majus dedecus est parta amittere, quàm omninò non paravisse?

« Dicet aliquis : Quid igitur censes? Vindicandum in eos qui hosti prodidêre rempublicam; non manu neque vi (quod magis vos fecisse quàm illis accidisse indignum), verùm quæstionibus et indicio ipsius Jugurthæ. Qui, si dedititius est, profectò jussis vestris obediens erit; sin ea contemnit, scilicet existumabitis qualis illa pax, aut deditio, ex quâ ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentîs maxumæ divitiæ, in rempublicam damna, dedecora, pervenerint.

« Nisi fortè nondùm etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa, quàm hæc tempora, magis placent, cùm regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella, paces, postremò divina et humana omnia, penes paucos erant; vos autem,

hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere. Nam servitutem quidem quis vestrûm recusare audebat? Atque ego, tametsi viro flagitiosissumum existumo impunè injuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, æquo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantùm importunitatis habent, parùm est impunè malè fecisse, nisi deindè faciundi licentia eripitur: et vobis æterna sollicitudo remanebit, cùm intellegetis aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiæ quæ spes? Dominari illi volunt; vos liberi esse: facere illi injurias; vos prohibere: postremò sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tàm divorsis mentibus pax aut amicitia esse?

« Quarè moneo hortorque ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus ærarii factus est, neque per vim sociis ereptæ pecuniæ; quæ quanquam gravia, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiæque respublica venalis fuit. Quæ nisi quæsita erunt, ni vindicatum in noxios:

quid erit reliquum, nisi ut illis qui ea fecêre obedientes vivamus? nam impunè quælibet facere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor ut malitis civîs vestros perperàm quam rectè fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc, in republicâ multò præstat beneficii, quàm maleficii, immemorem esse. Bonus tantummodò segnior fit, ubi neglegas; at malus improbior. Ad hoc, si injuriæ non sint, haud sæpè auxilii egeas. »

XXXII. Hæc atque alia hujuscemodi sæpè dicundo, Memmius populo persuadet utì L. Cassius, qui tùm prætor erat, ad Jugurtham mitteretur; eumque, interpositâ fide publicâ, Romàm duceret, quò faciliùs, indicio regis, Scauri et reliquorum quos pecuniæ captæ arcessebant, delicta patefierent. Dùm hæc Romæ geruntur, qui in Numidiâ relicti à Bestiâ exercitui præerant, secuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissuma facinora fecêre. Fuêre qui, auro corrupti, elephantos Jugurthæ traderent; alii perfugas vendere, et pars ex pacatis prædas agebant : tanta vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, invaserat! At Cassius prætor, populi Romani perlatâ rogatione à C. Memmio, ac perculsâ omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur; ei timido, et ex conscientiâ diffi-

denti rebus suis, persuadet, « quoniam se populo Romano dedidisset, ne vim, quàm misericordiam, experiri mallet. » Privatìm prætereà fidem suam interponit, quam ille non minoris quàm publicam ducebat : talis eâ tempestate fama de Cassio!

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quàm maxumè miserabili, cum Cassio Romam venit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus quorum potentiâ aut scelere cuncta ea gesserat quæ suprà memoravimus, C. Bæbium tribunum plebis magnâ mercede parat, cujus impudentiâ contra jus et injurias omnîs munitus foret. At C. Memmius, advocatâ concione, quanquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat; pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum de hoste supplicium sumi; dignitati quàm iræ magis consulens, sedare motus et animos mollire; postremò confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Pòst, ubi silentium cœpit, producto Jugurthâ, verba facit : Romæ Numidiæque facinora ejus memorat : scelera in patrem fratresque ostendit : quibus juvantibus quibusque ministris ea egerit, quanquam intellegat populus Romanus; tamen velle manifesta magis ex illo habere : si vera aperiret, in fide et

clementiâ populi Romani magnam spem illi sitam : sin reticeat, non sociis saluti fore; sese suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Bæbius, tribunus plebis, quem pecuniâ corruptum suprà diximus, regem tacere jubet : ac tametsi multitudo quæ in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, sæpè impetu, atque aliis omnibus quæ ira fieri amat; vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit : Jugurthæ Bestiæque, et ceteris quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. Erat eà tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiva, Gulussæ filius, Masinissæ nepos : qui, quia in dissensione regum Jugurthæ advorsus fuerat, deditâ Cirtâ et Adherbale interfecto, profugus ex Africâ abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurtham ob scelera invidiâ cum metu urgeat; regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi, moveri quàm senescere omnia malebat. Ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quæ postquam

Massiva agitare cœpit, neque Jugurthæ in amicis satis præsidii est, quòd eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat; Bomilcari, proxumo ac maxumè fido sibi, imperat, « pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maxumè occultè; sin id parùm procedat, quovis modo (Numidam) interficiat. »

Bomilcar maturè regis mandata exsequitur : et per homines talis negotii artifices itinera egressusque ejus, postremò loca atque tempora cuncta, explorat : deindè, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati, paullò inconsultiùs Massivam adgreditur, illum obtruncat : sed ipse deprehensus, multis hortantibus et inprimis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex æquo bonoque, quàm ex jure gentium, Bomilcar, comes ejus qui Romam fide publicâ venerat

At Jugurtha, manifestus tanti sceleris, non priùs omisit contra verum niti, quàm animum advortit supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quanquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis quàm vadibus consulens, clàm in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne

reliquos popularîs metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italià decedere. Sed postquàm Romà egressus est, fertur, sæpè eò tacitus respiciens, postremò dixisse : URBEM VENALEM, ET MATURÈ PERITURAM SI EMTOREM INVENERIT.

XXXVI. INTERIM Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia quæ militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statìm ipse profectus, utì ante comitia, quod tempus haud longè aberat, armis aut deditione, aut quovis modo, bellum conficeret. At contrà Jugurtha trahere omnia, et alias deindè alias moræ caussas facere; polliceri deditionem, ac deindè metum simulare; instanti cedere, et paullò pòst, ne sui diffiderint, instare : ita belli modò, modò pacis morâ, consulem ludificare. Ac fuêre qui tùm Albinum haud ignarum consilii regis existumarent; neque ex tantâ properantiâ tàm facilè tractum bellum secordiâ magis quàm dolo crederent. Sed postquàm, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris proprætore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Eâ tempestate, Romæ seditionibus tribunitiis atrociter respublica agitabatur. P.

Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quæ dissensio totius anni comitia impediebat. Eà morà in spem adductus Aulus, quem pro prætore in castris relictum suprà diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitûs ab rege pecuniæ capiundæ, milites mense januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnis itineribus, hieme asperà, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quanquam et sævitià temporis, et opportunitate loci, neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum, situm in prærupti montis extremo, planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat); tamen, aut simulandi gratià, quò regi formidinem adderet, aut cupidine cæcus, ob thesauros, oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, alia quæ incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognitâ vanitate atque imperitià legati, subdolus ejus augere amentiam, missitare supplicantîs legatos; ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Deniquè Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Intereà per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque

turmarum, partìm utì transfugerent, corrumpere; alii, signo dato, locum utì desererent. Ita delicta occultiora fore.

Quæ postquàm ex sententiâ instruxit, intempestâ nocte, de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium; cœlum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremò fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullò antè corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiêre ad regem: et centurio primi pili tertiæ legionis per munitionem, quam, utì defenderet, acceperat, locum hostibus introëundi dedit; eâque Numidæ cuncti irrupêre. Nostri fœdâ fugâ, plerique abjectis armis, proxumum collem occupavêre. Nox atque præda castrorum hostes, quò minùs victoriâ uterentur, remorata sunt.

Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: « tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro, clausum tenet; tamen se humanarum rerum memorem, si secum fœdus faceret, incolumîs omnîs sub jugum missurum;

prætereà, utì diebus decem Numidiâ decederet.» Quæ quanquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu nutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mœror civitatem invasêre : pars dolere pro gloriâ imperii : pars, insolita rerum bellicarum, timere libertati : Aulo omnes infesti, ac maxumè qui bello sæpè præclari fuerant, quòd armatus dedecore potiùs, quàm manu, salutem quæsiverat. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam ac deindè periculum timens, senatum de fœdere consulebat. Et tamen interìm exercitui supplementum scribere; ab sociis et nomine Latino auxilia arcessere; deniquè modis omnibus festinare. Senatus ita, utì par fuerat, decernit, SUO ATQUE POPULI INJUSSU NULLUM POTUISSE FŒDUS FIERI. Consul, impeditus à tribunis plebis ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur. Nam omnis exercitus, utì convenerat, Numidiâ deductus, in provinciâ hiemabat. Postquàm eò venit, quanquam persequi Jugurtham et mederi fraternæ invidiæ animus ardebat, cognitis militibus, quos præter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copiâ rerum statuit nihil sibi agitandum.

XL. Intereà Romæ C. Mamilius Limetanus, tribunus plebis, rogationem ad populum promulgat, « utì quæreretur in eos quorum consilio Jugurtha senati decreta neglegisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis, pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui de pace, aut bello, cum hostibus pactiones fecissent. » Huic rogationi partìm conscii sibi, alii ex partium invidiâ, pericula metuentes, quoniam apertè resistere non poterant quin illa et alia talia placere sibi faterentur; occultè per amicos, ac maxumè per homines nominis Latini et socios Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes incredibile memoratu est quàm intenta fuerit, quantâque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quàm curâ reipublicæ: tanta lubido in partibus!

Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ suprà docuimus, inter lætitiam plebis et suorum fugam, trepidâ etiam tùm civitate, cùm ex Mamiliâ rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat utì ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita asperè violenterque, ex rumore et lubidine plebis. Ut sæpè nobilitatem, sic eâ tempestate plebem, ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterùm mos partium popularium et senati factionum, ac deindè omnium malarum artium, paucis antè annis Romæ ortus, otio et abundantiâ earum rerum quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placidè modestèque inter se rempublicam tractabant; neque gloriæ neque dominationis certamen inter civîs erat. Metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat; sed ubi illa formido mentibus discessit, scilicet ea quæ secundæ res amant, lascivia atque superbia, incessêre. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquàm adepti sunt, asperius acerbiusque fuit; namque cœpêre nobilitas dignitatem, populus libertatem, in lubidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partîs abstracta sunt: respublica, quæ media fuerat, dilacerata.

Ceterùm nobilitas factione magis pollebat: plebis vis, soluta, atque dispersa in multitudine, minùs poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ triumphique erant; populus militiâ atque inopiâ urguebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: intereà parentes aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita,

cum potentiâ avaritia, sine modo modestiâque, invadere, polluere et vastare omnia; nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipitavit. Nam ubi primùm ex nobilitate reperti sunt qui veram gloriam injustæ potentiæ anteponerent; moveri civitas, et dissensio civilis, quasi permixtio terræ, oriri cœpit.

XLII. Nam postquàm Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multùm reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere cœpêre; nobilitas noxia, atque eo perculsa, modò per socios ac nomen Latinum, interdùm per equites Romanos, quos spes societatis à plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviàm ierat: et primò Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et sanè Gracchis, cupidine victoriæ, haud satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius est, quàm malo more injuriam vincere. Igitur eâ victoriâ nobilitas ex lubidine suâ usa multos mortalîs ferro aut fugâ exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris quàm potentiæ addidit. Quæ res plerumque magnas civitatîs pessum dedit; dùm alteri alteros vincere quovis

modo, et victos acerbiùs ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus, quàm res, maturiùs deserat: quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli fœdus exercitûsque nostri fœdam fugam, Q. Metellus et M. Silanus consules designati provincias inter se paraverant: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quanquam advorso populi partibus, famâ tamen æquabili et inviolatâ. Is ubi primùm magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collegâ ratus, ad bellum quod gesturus erat animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undiquè arcessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiæ parare, ad hoc commeatum affatìm, deniquè omnia quæ bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterùm ad ea patranda senatus, auctoritate; socii, nomenque Latinum, et reges, ultrò auxilia mittendo; postremò omnis civitas, summo studio, adnitebantur. Itaque, ex sententiâ omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magnâ spe civium, cùm propter bonas artîs, tùm maxumè quòd advorsum divitias animum invictum gerebat; et avaritiâ magistratuum ante id tempus in Numi-

diâ nostræ opes contusæ, hostiumque auctæ erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur à Sp. Albino proconsule, iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, linguâ quàm manu promtior, prædator ex sociis et ipse præda hostium, sine imperio et modestiâ habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quàm ex copiâ militum auxilii aut spei bonæ, accedebat. Statuit tamen Metellus, quanquam et æstivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non priùs bellum adtingere, quàm, majorum disciplinâ, milites laborare coëgisset.

Nam Albinus, Auli fratris exercitûsque clade perculsus, postquàm decreverat non egredi provinciâ, quantùm temporis æstivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat; nisi cùm odos, aut pabuli egestas, locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliæ deducebantur: utì cuique lubebat, ab signis aberat; lixæ permixti cum militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere; eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis

talibus : præterea, frumentum publicè datum vendere, panem in dies mercari : postremò, quæcunque dici aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuêre, et alia ampliùs.

XLV. Sed in eâ difficultate Metellum, non minùs quàm in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior : tantâ temperantiâ inter ambitionem sævitiamque moderatum! Namque edicto primùm adjumenta ignaviæ sustulisse, « ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixæ exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine, servum aut jumentum haberet » ; ceteris arte modum statuisse. Præterea transvorsis itineribus quotidiè castra movere; juxtà ac si hostes adessent, vallo atque fossâ munire; vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire; item in agmine in primis modò, modò in postremis, sæpè in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, utì cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita, prohibendo à delictis magis quàm vindicando, exercitum brevì confirmavit.

XLVI. Intereà Jugurtha, ubi quæ Metellus agebat ex nunciis accepit, simul de innocentiâ

ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus, ac tùm demùm veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodò ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam anteà experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur; ac paullatìm tentando, postquàm opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet « utì Jugurtham maxumè vivum, sin id parùm procedat, necatum sibi traderent » : ceterùm palàm, quæ ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deindè ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit : ubi, contrà belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant : ex oppidis et mapalibus præfecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremò omnia quæ imperarentur facere. Neque Metellus idcirco minùs, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, latè explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delectâ manu, apud primos erat; in postremo C. Marius

legatus cum equitibus curabat : in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et præfectis cohortium dispertiverat, utì cum his permixti velites, quocunque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurthâ tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiæ erat, utì, absens an præsens, pacem an bellum gerens, perniciosior esset in incerto haberetur.

XLVII. Erat, haud longè ab eo itinere quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxumè celebratum; ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huic consul, simul tentandi gratiâ, et opperiundi si paterentur opportunitates loci, præsidium imposuit; præterea imperavit frumentum, et alia quæ bello usui forent, comportare : ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatum juvaturum exercitum, etiam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia, Jugurtha impensiùs modò legatos supplices mittere, pacem orare, præter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere : quos item, utì priores, consul illectos ad proditionem domum dimittebat; regi pacem quam postulabat neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit (quippè cui verbis pax nunciabatur, ceterùm re bellum asperrumum erat; urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati); coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quas maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit.

Erat, in eâ parte Numidiæ, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens à meridie, nomine Muthul; à quo aberat mons fermè millia passuum xx, tractu pari, vastus ab naturâ et humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus arborum quæ humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities deserta penuriâ aquæ, præter flumini propinqua loca; ea, consita arbustis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transvorso itinere porrectum docuimus, Jugurtha, extenuatâ suorum acie, consedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit, cumque edocet quæ ageret; ipse propior

montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat. Dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur « uti, memores pristinæ virtutis et victoriæ, seque regnumque suum ab Romanorum avaritiâ defendant; cum his certamen fore quos anteà victos sub jugum miserint; ducem illis, non animum, mutatum; quæ ab imperatore decuerint, omnia suis provisa; locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus, manum consererent. Proindè parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere : illum diem aut omnîs labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum ærumnarum initium fore. » Ad hoc viritìm, utì quemque ob militare facinus pecuniâ aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui et eum ipsum aliis ostentare; postremò, pro cujusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare.

Cùm interìm Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu, conspicitur, primò dubius quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta equi Numidæque consederant, neque planè occultati humilitate arborum, et tamen incerti quidnam esset; cùm naturâ loci, tùm dolo ipsi atque signa militaria

obscurati); dein, brevì cognitis insidiis, paullisper agmen constitit. Ibi commutatis ordinibus, in dextro latere, quod proxumum hostîs erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit; inter manipulos funditores et sagittarios dispertit; equitatum omnem in cornibus locat; ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.

L. Sed, ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit, veritus, ex anni tempore et inopià aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum præmisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans hostîs crebro impetu et transvorsis præliis iter suum remoraturos, et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse, pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paullatim procedere; Marium post principia habere; ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duûm millium peditum montem occupat, quà Metellus descenderat, ne fortè cedentibus advorsariis receptui ac pòst munimento foret;

dein, repentè signo dato, hostîs invadit. Numidæ, alii postremos cædere, pars à sinistrâ ac dextrâ tentare; infensi adesse atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto prælio, ipsi modò eminùs sauciabantur, neque contrà feriundi aut manum conserendi copia erat. Anteà jam docti ab Jugurthâ equites, ubicùnque Romanorum turba insequi cœperat, non confertìm neque in unum sese recipiebant, sed alius aliò quàm maxumè divorsi. Ita numerò priores, si ab persequendo hostîs deterrere nequiverant, disjectos ab tergo aut lateribus circumveniebant: sin, opportunior fugæ collis quàm campi fuerant; eâ verò consueti Numidarum equi facilè inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterùm facies totius negotii varia, incerta, fœda atque miserabilis: dispersi à suis pars cedere, alii insequi; neque signa neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti; nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. Itaque multùm diei processerat, cùm etiam tùm eventus in incerto erat.

Deniquè, omnibus labore et æstu languidìs, Metellus ubi videt Numidas minùs instare, paullàtim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias quatuor advorsùm pedites hostium collocat : eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. Simul orare, hortari milites « ne deficerent, neu paterentur hostîs fugientes vincere; neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quò cedentes tenderent; in armis omnia sita. »

Sed ne Jugurtha quidem intereà quietus; circumire, hortari, renovare prælium, et ipse cum dilectis tentare omnia; subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminùs pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant. Ipsi pares, ceterùm opibus disparibus : nam Metello virtus militum erat, locus advorsus; Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Deniquè Romani, ubi intellegunt neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam die vesper erat, advorso colle, sicuti præceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidæ fusi fugatique; pauci interiêre; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Intereà Bomilcar, quem elephantis et parti

copiarum pedestrium præfectum ab Jugurthâ suprà diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paullatìm suos in æquum locum deducit; ac, dùm legatus ad flumen quò præmissus erat festinans pergit, quietus utì res postulabat aciem exornat, neque remittit quid ubiquè hostis ageret explorare. Postquàm Rutilium consedisse jam et animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthæ prælio clamorem augeri; veritus ne legatus, cognitâ re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arctè statuerat, quò hostium itineri obficeret, latiùs porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. ROMANI ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primò rati humum aridam vento agitari; pòst, ubi æquabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident; cognitâ re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deindè, ubi propiùs ventum, utrinquè magno clamore concurrunt. Numidæ, tantummodò remorati dùm in elephantis auxilium putant, postquàm impeditos ramis arborum atque ita disjectos circumveniri vident, fugam faciunt; ac plerique, abjectis

armis, collis aut noctis quæ jam aderat auxilio, integri abeunt. Elephanti quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti.

At Romani, quanquam itinere atque opere castrorum et prælio fessi lassique erant; tamen, quòd Metellus ampliùs opinione morabatur instructi intentique obviàm procedunt; nam dolus Numidarum nihil languidì neque remissi patiebatur. Ac primò, obscurâ nocte, postquàm haud procul inter se erant, strepitu velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere: et penè imprudentiâ admissum facinus miserabile, ni utrinquè præmissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu repentè gaudium exortum, milites alius alium læti adpellant, acta edocent atque audiunt; sua quisque fortia facta ad cœlum ferre. Quippè res humanæ ita sese habent: in victoriâ vel ignavis gloriari licet; advorsæ res etiam bonos detractant.

LIV. Metellus, in îsdem castris quatriduo moratus, saucios cum curâ reficit, meritos in præliis more militiæ donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, « ad cetera, quæ levia sunt, parem animum gerant; pro victoriâ satìs jam pugnatum, reliquos labores pro prædâ fore. » Tamen interim trans-

fugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset an exercitum haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit.

At ille sese in loca saltuosa et naturâ munita receperat; ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quàm belli cultorem. Id eâ gratiâ eveniebat quòd, præter regios equites, nemo omnium Numidarum ex fugâ regem sequitur; quò cujusque animus fert eò discedunt, neque id flagitium militiæ ducitur: ita se mores habent.

Igitur Metellus ubi videt regis etiam tùm animum ferocem; bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset; prætereà iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quàm suos vincere: statuit, non præliis neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiæ loca opulentissima pergit; agros vastat; multa castella et oppida, temerè munita aut sine præsidio, capit inceditque; puberes interfici jubet; alia omnia militum prædam esse. Eâ formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia quæ usui forent adfatìm præbita: ubicunquè res postulabat præsidium impositum.

Quæ negotia multò magis quàm prælium malè pugnatum ab suis regem terrebant: quippè cui spes omnis in fugâ sita, sequi cogebatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copiâ quod optumum videbatur consilium capit: exercitum plerumque in îsdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur; nocturnis et aviis itineribus ignoratus, Romanos palantîs repentè adgreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit; et Numidæ, priusquàm ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos collîs discedunt.

LV. Interìm Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus; ut seque et exercitum more majorum gereret; in advorso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham, magnificum ex Auli secordiâ, spem salutis in solitudine aut fugâ coegisset habere. Itaque senatus OB EA FELICITER ACTA DÎS IMMORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE; civitas trepida anteà et sollicita de belli eventu, læta agere; fama de Metello præclara esse.

Igitur eò intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen necubi hosti opportunus fieret: meminisse post gloriam

invidiam sequi. Ita, quò clarior erat, eò magis anxius : neque post insidias Jugurthæ effuso exercitu prædari. Ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant ; exercitûs partim ipse, reliquos Marius ducebat : sed igni magis quàm prædà ager vastabatur. Duobus locis, haud longè inter se, castra faciebant : ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterùm, quò fuga atque formido latiùs crescerent, divorsi agebant.

Eo tempore Jugurtha per collîs sequi; tempus aut locum pugnæ quærere; quà venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontîs, quorum penuria erat, corrumpere; modò se Metello, interdùm Mario ostendere; postremos in agmine tentare, ac statim in collîs regredi; rursùs aliis, pòst aliis minitari; neque prælium facere, neque otium pati; tantummodò hostem ab incepto retinere.

LVI. Romanus imperator ubi se dolîs fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam, et in eà parte quà sita erat arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare : ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prælium fore. At ille, quæ parabantur à perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum

antevenit: oppidanos hortatur moenia defendant, additis auxilio perfugis; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissumum: præterea pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quàm maxumè occulta discedit, ac pòst paullò cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum: quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eò cum dilectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in portâ pugnam facit: simul magnâ voce Siccenses hortatur « uti cohortîs ab tergo circumveniant; fortunam præclari facinoris casum dare; si id fecerint, posteà sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos. » Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profectò cuncti, aut magna pars Siccensium, fidem mutavissent: tantâ mobilitate sese Numidæ agunt! Sed milites Jugurthini, paullisper ab rege sustentati, postquàm majore vi hostes urguent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm, magis opere, quàm naturâ munitum erat: nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro

tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit. Legatis imperat, ubi quisque curaret : deindè, signo dato, undiquè simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent : prælium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminùs glande aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modò subfodere, modò scalis adgredi : cupere prælium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, præterea pice et sulphure tædam mixtam, ardentia mittere. Sed nec illos qui procul manserant timor animi satis muniverat : nam plerosque jacula tormentis aut manu emissa volnerabant; parique periculo, sed famâ impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dùm apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improviso castra hostium cum magnâ manu invadit : remissis qui in præsidio erant, et omnia magis quàm prælium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt; alii fugere, alii arma capere : magna pars volnerati aut occisi. Ceterùm ex omni multitudine non ampliùs quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepêre, paullò

quàm alii editiorem; neque indè maxumâ vi depelli quiverunt, sed tela eminùs missa remittere, pauci in pluribus minùs frustrati; sin Numidæ propiùs accessissent, ibi verò virtutem ostendere et eos maxumâ vi cædere, fundere atque fugare.

Interìm Metellus cùm acerrumè rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit : dein, converso equo, animadvortit fugam ad se vorsum fieri; quæ res indicabat popularîs esse. Igitur equitatum omnem ad castra properè mittit, ac statìm C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans « per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostîs inultos abire sinat. » Ille brevì mandata efficit. At Jugurtha, munimento castrorum impeditus, cùm alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquàm nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, priùs quàm ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in eâ parte quà regis adventus erat pro castris agitare jubet; portas et proxuma loca tribunis dispertit; deindè ipse pergit ad oppidum, atque,

ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repentè nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paullisper territi perturbantur : reliqui citò subveniunt. Neque diutiùs Numidæ resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent : quibus illi freti, non, ut equestri prælio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostîs penè victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magnâ vi certabatur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eò acerrumè niti; neque alius in alio magis quàm in sese spem habere : pariter oppidani agere, obpugnare, aut parare omnibus locis : avidiùs alteri alteros sauciare quàm semet tegere. Clamor permixtus hortatione, lætitiâ, gemitu, item strepitus armorum ad cœlum ferri; tela utrinquè volare.

Sed illi qui mœnia defensabant, ubi hostes paullulùm modò pugnam remiserant, intenti prælium equestre prospectabant. Eos, utì quæque Jugurthæ res erant, lætos modò, modò pavidos animadvorteres : ac, sicubi audiri à suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et

hùc, illùc, quasi vitabundi aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, nam is in eâ parte curabat, consultò leniùs agere, ac diffidentiam rei simulare; pati Numidas sine tumultu regis prælium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repentè magnâ vi murum adgreditur; et jam scalis egressi milites propè summa ceperant, cùm oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia prætereà tela ingerunt. Nostri primò resistere; deindè, ubi unæ atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant adflicti sunt; ceteri, quoquo modo potuêre, pauci integri, magna pars confecti volneribus, abeunt. Deniquè utrinquè prælium nox diremit.

LXI. Metellus, postquàm videt frustrà inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et jam æstatem exactam esse, ab Zamâ discedit: et in his urbibus quæ ad se defecerant, satisque munitæ loco aut mœnibus erant, præsidia imponit; ceterum exercitum in provinciam, quæ proxuma est Numidiæ, hiemandi gratiâ collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriæ concedit; sed, quoniam armis bellum parùm procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidiâ pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ

cum Jugurthâ fuerat, et indè, vadibus datis, clàm Massivæ de nece judicium fugerat, quòd ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur : ac primò efficit uti ad se colloquendi gratiâ occultus veniat : dein fide datâ, « si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet, ». facilè Numidæ persuadet, cùm ingenio infido, tùm metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primùm opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit, monet atque lacrumans obtestatur, « utì aliquandò sibi, liberisque, et genti Numidarum optumè merenti, provideat : omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalîs captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis sæpè jam et virtutem militum, et fortunam tentatam : caveret ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant. »

His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati ; « Jugurtham imperata facturum, ac sine ullâ pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. » Metellus properè cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet;

eorum, atque aliorum quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnîs, equorum et armorum aliquantùm. Quæ postquàm sine morâ facta sunt, jubet omnîs perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, ut jussum erat, adducti; pauci, cùm primùm deditio cœpit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant.

Igitur, Jugurtha, ubi armis virisque et pecuniâ spoliatus, cùm ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursùs cœpit flectere animum suum, et ex malâ conscientiâ digna timere. Deniquè, multis diebus per dubitationem consumtis, cùm modò tædio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret; interdùm secum ipse reputaret quàm gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque præsidiis nequidquàm perditis, de integro bellum sumit. Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticæ fortè C. Mario per hostias dîs supplicante, « magna atque mirabilia portendi » aruspex dixerat : « proindè, quæ animo agitabat, fretus dîs ageret : fortunam quàm sæpissumè experiretur; cuncta

prospera eventura. » At illum jam anteà consulatûs ingens cupido exagitabat : ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant : industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodò gloriæ avidus. Sed is natus, et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græcâ facundiâ neque urbanis munditiis, sese exercuit : ita inter artîs bonas integrum ingenium brevì adolevit. Ergo, ubi primùm tribunatum militarem à populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facilè notus per omnîs tribus declaratur. Deindè ab eo magistratu alium post alium sibi peperit : semperque in potestatibus eo modo agitabat, utì ampliore quàm gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam posteà ambitione præceps datus est) consulatum petere non audebat. Etiam tùm alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat : novus nemo tàm clarus, neque tàm egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur, ubi Marius aruspicis dicta eòdem intendere videt quò cupido animi hortabatur, ab Metello, petundi gratiâ, missionem

rogat : cui quanquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque, primùm commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, « ne tàm prava inciperet, neu super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere : postremò caveret id petere à populo Romano quod illi jure negaretur. » Postquàm hæc atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, « ubi primùm potuisset per negotia publica, facturum sese quæ peteret. » Ac posteà sæpiùs eadem postulanti fertur dixisse, « ne festinaret abire; satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. » Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx.

Quæ res Marium, cùm pro honore quem adfectabat, tùm contra Metellum, vehementer accenderat. Ita, cupidine atque irâ, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modò ambitiosum foret : milites quibus in hibernis præerat laxiore imperio quàm anteà habere : apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminosè simul et magnificè de bello loqui : « si dimidia

pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consultò trahi, quòd homo inanis et regiæ superbiæ imperio nimis gauderet. » Quæ omnia illis eò firmiora videbantur, quòd diuturnitate belli res familiarîs corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat prætereà in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum hæredem scripserat; morbis confectus, et ob eam caussam mente paullùm imminutâ. Cui Metellus petenti, more regum, utì sellam juxtà poneret; item posteà, custodiæ caussâ, turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quòd eorum modò foret quos populus Romanus reges adpellavisset; præsidium, quòd contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur.

Hunc Marius anxium adgreditur, atque hortatur utì contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas petat. Hominem ob morbos animo parùm valido secundâ oratione extollit: « illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha captus aut occisus, imperium Numidiæ sine morâ habiturum: id adeò maturè posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus

foret. » Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, utì Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi à multis mortalibus honestissumâ suffragatione consulatus petebatur. Simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusâ per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. INTERÌM Jugurtha postquàm, omissâ deditione, bellum incipit, cum magnâ curâ parare omnia, festinare, cogere exercitum : civitates, quæ ab se defecerant, formidine aut ostentando præmia adfectare; communire suos locos; arma, tela, alia quæ spe pacis amiserat, reficere aut commercari; servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos qui in præsidiis erant pecuniâ tentare; prorsùs nihil intactum neque quietum pati; cuncta agitare. Igitur Vagenses, quò Metellus initio, Jugurthâ pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque anteà voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant : nam volgus, utì plerumquè solet, et maxumè Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum : dein, compositis inter se rebus, diem

tertium constituunt, quòd is festus celebratisque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quàm formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militarîs, et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant: eos omnîs, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: posteà milites palantîs, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati; quîs acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissumùm facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: præsidium hostium, portæ antè clausæ fugam prohibebant: ad hoc, mulieres puerique pro tectis ædificiorum saxa, et alia quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque à fortissumis infirmissumo generi resisti posse: juxtà boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In eâ tantâ asperitate, sævissumis Numidis et oppido undiquè clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiâne hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parùm com-

perimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita famâ integrâ potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, postquàm de rebus Vagæ actis comperit, paullisper mœstus è conspectu abit: deindè, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxumâ curâ ultum ire injurias festinat. Legionem, cum quâ hiemabat, et, quàm plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et posterâ die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullò superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentîs omnia, docet, « oppidum Vagam non ampliùs mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dùm pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, pœnas caperent ». Prætereà prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo latè, pedites quàm arctissumè ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortêre ad se vorsum exercitum pergere, primò, uti erat res, Metellum rati, portas clausêre; deindè, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursùm Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii

procedunt. Equites peditesque, repentè signo dato, alii volgum effusum oppido cædere; alii ad portas festinare; pars turrîs capere; ira atque prædæ spes ampliùs quàm lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modò ex perfidiâ lætati: civitas magna et opulens pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse suprà ostendimus, jussus à Metello caussam dicere, postquàm sese parùm expurgat, condemnatus, verberatusque capite pœnas solvit: nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quærere; diu noctuque fatigare animum. Denique omnia tentando, socium sibi adju[...] Nabdalsam, hominem nobilem, magnis op[...] carum acceptumque popularibus suis; q[...] rumquè seorsùm ab rege exercitum du[...] omnes res exsequi solitus erat, quæ [...] fesso, aut majoribus adstricto, su[...] ex quò illi gloria opesque invent[...] Igitur utriusque consilio dic[...] tur: cetera, uti res posceret, [...] placuit. Nabdalsa ad exerc[...] inter hiberna Roman[...]

ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quæreret, litteras ad eum per homines fideles mittit, « mollitiem secordiamque viri accusare, testari deos, per quos juravisset; præmia Metelli in pestem ne converteret; Jugurthæ exitium adesse; ceterùm suâne, an virtute Metelli periret, id modò agitari: proinde reputaret cum animo suo, præmia, an cruciatum mallet. »

LXXI. Sed cùm hæ litteræ allatæ, fortè [illegible] fessus, in lecto [illegible] Bomilcaris verbis [illegible] animum solet, [illegible] quidam negotio[illegible] [illegible] particeps. Q[illegible] [illegible] ex consue[illegible] [illegible] opus esse [illegible] illo ep[illegible] [illegible] merè pos[illegible] [illegible] cogniti[illegible] [illegible] pòst [illegible] [illegible] illi [illegible] hominum [illegible] in dies

prospera eventura. » At illum jam anteà consulatûs ingens cupido exagitabat : ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant : industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodò gloriæ avidus. Sed is natus, et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græcâ facundiâ neque urbanis munditiis, sese exercuit : ita inter artîs bonas integrum ingenium brevì adolevit. Ergo, ubi primùm tribunatum militarem à populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facilè notus per omnîs tribus declaratur. Deindè ab eo magistratu alium post alium sibi peperit : semperque in potestatibus eo modo agitabat, utì ampliore quàm gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam posteà ambitione præceps datus est) consulatum petere non audebat. Etiam tùm alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat : novus nemo tàm clarus, neque tàm egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur, ubi Marius aruspicis dicta eòdem intendere videt quò cupido animi hortabatur, ab Metello, petundi gratiâ, missionem

rogat : cui quanquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque, primùm commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, « ne tàm prava inciperet, neu super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere: postremò caveret id petere à populo Romano quod illi jure negaretur. » Postquàm hæc atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, « ubi primùm potuisset per negotia publica, facturum sese quæ peteret. » Ac posteà sæpiùs eadem postulanti fertur dixisse, « ne festinaret abire ; satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. » Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx.

Quæ res Marium, cùm pro honore quem adfectabat, tùm contra Metellum, vehementer accenderat. Ita, cupidine atque irâ, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modò ambitiosum foret : milites quibus in hibernis præerat laxiore imperio quàm anteà habere : apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminosè simul et magnificè de bello loqui : « si dimidia

pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consultò trahi, quòd homo inanis et regiæ superbiæ imperio nimis gauderet. » Quæ omnia illis eò firmiora videbantur, quòd diuturnitate belli res familiarîs corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat prætereà in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum hæredem scripserat; morbis confectus, et ob eam caussam mente paullùm imminutâ. Cui Metellus petenti, more regum, utì sellam juxtà poneret; item posteà, custodiæ caussâ, turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quòd eorum modò foret quos populus Romanus reges adpellavisset; præsidium, quòd contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur.

Hunc Marius anxium adgreditur, atque hortatur utì contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas petat. Hominem ob morbos animo parùm valido secundâ oratione extollit: « illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha captus aut occisus, imperium Numidiæ sine morâ habiturum: id adeò maturè posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus

foret. » Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi à multis mortalibus honestissumâ suffragatione consulatus petebatur. Simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusâ per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. INTERÌM Jugurtha postquàm, omissâ deditione, bellum incipit, cum magnâ curâ parare omnia, festinare, cogere exercitum : civitates, quæ ab se defecerant, formidine aut ostentando præmia adfectare; communire suos locos; arma, tela, alia quæ spe pacis amiserat, reficere aut commercari; servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos qui in præsidiis erant pecuniâ tentare; prorsùs nihil intactum neque quietum pati; cuncta agitare. Igitur Vagenses, quò Metellus initio, Jugurthâ pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque anteà voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant : nam volgus, uti plerumquè solet, et maxumè Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum : dein, compositis inter se rebus, diem

tertium constituunt, quòd is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quàm formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militarîs, et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant: eos omnîs, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: posteà milites palantîs, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati; queîs acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissumùm facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: præsidium hostium, portæ ante clausæ fugam prohibebant: ad hoc, mulieres puerique pro tectis ædificiorum saxa, et alia quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque à fortissumis infirmissumo generi resisti posse: juxtà boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In eâ tantâ asperitate, sævissumis Numidis et oppido undiquè clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiâne hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parùm com-

perimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita famâ integrâ potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, postquàm de rebus Vagæ actis comperit, paullisper mœstus è conspectu abit: deindè, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxumâ curâ ultum ire injurias festinat. Legionem, cum quâ hiemabat, et, quàm plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et posterâ die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullò superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentîs omnia, docet, « oppidum Vagam non ampliùs mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dùm pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, pœnas caperent ». Prætereà prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo latè, pedites quàm arctissumè ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortêre ad se vorsum exercitum pergere, primò, uti erat res, Metellum rati, portas clausêre; deindè, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursùm Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii

cum Jugurthâ fuerat, et indè, vadibus datis, clàm Massivæ de nece judicium fugerat, quòd ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur: ac primò efficit utì ad se colloquendi gratiâ occultus veniat: dein fide datâ, « si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet, ». facilè Numidæ persuadet, cùm ingenio infido, tùm metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primùm opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit, monet atque lacrumans obtestatur, « utì aliquandò sibi, liberisque, et genti Numidarum optumè merenti, provideat: omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalîs captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis sæpè jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant. »

His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati; « Jugurtham imperata facturum, ac sine ullâ pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. » Metellus properè cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet;

eorum, atque aliorum quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnîs, equorum et armorum aliquantùm. Quæ postquàm sine morâ facta sunt, jubet omnîs perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, ut jussum erat, adducti; pauci, cùm primùm deditio cœpit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant.

Igitur, Jugurtha, ubi armis virisque et pecuniâ spoliatus, cùm ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursùs cœpit flectere animum suum, et ex malâ conscientiâ digna timere. Deniquè, multis diebus per dubitationem consumtis, cùm modò tædio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret; interdùm secum ipse reputaret quàm gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque præsidiis nequidquàm perditis, de integro bellum sumit. Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticæ fortè C. Mario per hostias dîs supplicante, « magna atque mirabilia portendi » aruspex dixerat : « proindè, quæ animo agitabat, fretus dîs ageret : fortunam quàm sæpissumè experiretur; cuncta

prospera eventura.» At illum jam anteà consulatûs ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant: industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodò gloriæ avidus. Sed is natus, et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græcâ facundiâ neque urbanis munditiis, sese exercuit: ita inter artîs bonas integrum ingenium brevì adolevit. Ergo, ubi primùm tribunatum militarem à populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facilè notus per omnîs tribus declaratur. Deindè ab eo magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore quàm gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam posteà ambitione præceps datus est) consulatum petere non audebat. Etiam tùm alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat: novus nemo tàm clarus, neque tàm egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur, ubi Marius aruspicis dicta eòdem intendere videt quò cupido animi hortabatur, ab Metello, petundi gratiâ, missionem

rogat : cui quanquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque, primùm commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, « ne tàm prava inciperet, neu super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere: postremò caveret id petere à populo Romano quod illi jure negaretur. » Postquàm hæc atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, « ubi primùm potuisset per negotia publica, facturum sese quæ peteret. » Ac posteà sæpiùs eadem postulanti fertur dixisse, « ne festinaret abire; satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. » Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx.

Quæ res Marium, cùm pro honore quem adfectabat, tùm contra Metellum, vehementer accenderat. Ita, cupidine atque irâ, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modò ambitiosum foret; milites quibus in hibernis præerat laxiore imperio quàm anteà habere : apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminosè simul et magnificè de bello loqui : « si dimidia

pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consultò trahi, quòd homo inanis et regiæ superbiæ imperio nimis gauderet. » Quæ omnia illis eò firmiora videbantur, quòd diuturnitate belli res familiarîs corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum hæredem scripserat; morbis confectus, et ob eam caussam mente paullùm imminutâ. Cui Metellus petenti, more regum, utì sellam juxtà poneret; item posteà, custodiæ caussâ, turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quòd eorum modò foret quos populus Romanus reges adpellavisset; præsidium, quòd contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur, atque hortatur utì contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas petat. Hominem ob morbos animo parùm valido secundâ oratione extollit: « illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha captus aut occisus, imperium Numidiæ sine morâ habiturum: id adeò maturè posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus

foret. » Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, utì Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi à multis mortalibus honestissumâ suffragatione consulatus petebatur. Simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusâ per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interìm Jugurtha postquàm, omissâ deditione, bellum incipit, cum magnâ curâ parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quæ ab se defecerant, formidine aut ostentando præmia adfectare; communire suos locos; arma, tela, alia quæ spe pacis amiserat, reficere aut commercari; servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos qui in præsidiis erant pecuniâ tentare; prorsùs nihil intactum neque quietum pati; cuncta agitare. Igitur Vagenses, quò Metellus initio, Jugurthâ pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque anteà voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam volgus, utì plerumquè solet, et maxumè Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum: dein, compositis inter se rebus, diem

tertium constituunt, quòd is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quàm formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militarîs, et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant : eos omnîs, præter Turpilium, inter epulas obtruncant : posteà milites palantîs, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati; quîs acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique quid potissumum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant : præsidium hostium, portæ antè clausæ fugam prohibebant : ad hoc, mulieres puerique pro tectis ædificiorum saxa, et alia quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque à fortissumis infirmissumo generi resisti posse : juxtà boni malique, strenui et imbelles multi obtruncati. In eâ tantâ asperitate, sævissumis Numidis et oppido undiquè clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus : id misericordiâne hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parùm com-

perimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita famâ integrâ potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. METELLUS, postquàm de rebus Vagæ actis comperit, paullisper mœstus è conspectu abit: deindè, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxumâ curâ ultum ire injurias festinat. Legionem, cum quâ hiemabat, et, quàm plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et posterâ die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullò superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentîs omnia, docet, « oppidum Vagam non ampliùs mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dùm pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, pœnas caperent ». Prætereà prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo latè, pedites quàm arctissumè ire, signa occultare jubet.

LXIX. VAGENSES ubi animum advortêre ad se vorsum exercitum pergere, primò, uti erat res, Metellum rati, portas clausêre; deindè, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursùm Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii

procedunt. Equites peditesque, repentè signo dato, alii volgum effusum oppido cædere; alii ad portas festinare; pars turrîs capere; ira atque prædæ spes ampliùs quàm lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modò ex perfidiâ lætati: civitas magna et opulens pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfectum oppidi unum ex omnibus profugisse suprà ostendimus, jussus à Metello caussam dicere, postquàm sese parùm expurgat, condemnatus, verberatusque capite pœnas solvit: nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quærere; diu noctuque fatigare animum. Deniquè omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumquè seorsùm ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quæ Jugurthæ fesso, aut majoribus adstricto, superaverant: ex quo illi gloria opesque inventæ.

Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, utì res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne

ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquàm, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quæreret, litteras ad eum per homines fidelîs mittit, « mollitiem secordiamque viri accusare, testari deos, per quos juravisset; præmia Metelli in pestem ne converteret; Jugurthæ exitium adesse; ceterùm suâne, an virtute Metelli periret, id modò agitari: proindè reputaret cum animo suo, præmia, an cruciatum mallet. »

LXXI. Sed cùm hæ litteræ adlatæ, fortè Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat. Ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primò cura, deindè, utì ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui postquàm adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus operâ aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit; dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temerè positam, sumit ac perlegit. Dein properè, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, pòst paullò experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, utì acta, cognovit, primò indicem

persequi conatus; postquàm id frustrà fuit, Jugurtham placandi gratiâ accedit, dicit quæ ipse paravisset, perfidiâ clientis sui præventa: lacrumans obtestatur per amicitiam, perque suà anteà fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

LXXII. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placidè respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque pòst id locorum Jugurthæ dies, aut nox ulla quieta fuêre; neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis erodere; civîs, hostîs juxtà metuere; circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere; alio atque alio loco sæpè, contra decus regium, noctu requiescere: interdùm somno excitus, arreptis armis, tumultum facere. Ita formidine, quasi vecordià, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursùs, tanquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invisum et offensum, sibi parùm idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, litteris, quæ de Metello ac Mario missæ erant, cognitis, volenti animo de ambobus

acceperant. Imperatori nobilitas, quæ anteà decori, invidiæ esse : at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. Ceterùm in utroque magis studia partium, quàm bona aut mala sua, moderata. Præterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsâ nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur. Et posteà populus à tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, QUEM VELLET CUM JUGURTHÂ BELLUM GERERE ? frequens Marium jussit. Senatus paullò antè Metello decreverat : ea res frustrà fuit.

LXXIV. EODEM tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant ; cùm neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tantâ perfidiâ veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat ; neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat ; itinera præfectosque in dies

mutare; modò advorsùm hostes, interdùm in solitudines pergere; sæpè in fugâ, ac pòst paullò spem in armis habere; dubitare, virtuti popularium, an fidei minùs crederet. Ita, quocunquè intenderat, res advorsæ erant. Sed inter eas moras repentè sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurthâ pro tempore parati instructique : dein prælium incipitur. Quâ in parte rex adfuit, ibi aliquandiù certatum; ceteri omnes ejus milites primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti : nam fermè Numidas in omnibus præliis pedes magis, quàm arma tutata sunt.

LXXV. Eâ fugâ Jugurtha impensiùs modò rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatûs in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ postquàm Metello comperta sunt, quanquam inter Thalam flumenque proxumum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnîs asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur.

Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet,

nisi frumento dierum decem; ceterùm utres modò, et alia aquæ idonea portari. Prætereà conquirit ex agris quàm plurimùm potest domiti pecoris; eòque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quàm plurimùm quisque aquæ portarent; diem locumque ubi præstò fuerint prædicit. Ipse ex flumine, quàm proxumam oppido aquam suprà diximus, jumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deindè ubi ad id loci ventum, quò Numidis præceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repentè cœlo missa vis aquæ dicitur, ut ea modò exercitui satis superque foret. Prætereà commeatus spe amplior: quia Numidæ, sicuti plerique in novâ deditione, officia intenderant. Ceterùm milites religione pluviâ magis usi, eaque res multùm animis eorum addidit; nam rati sese dîs immortalibus curæ esse. Deindè, postero die, contra opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magnâ atque insolitâ re perculsi, nihilo segniùs bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippè qui omnia, arma, tela, locos,

tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industriâ vicerat; cum liberis et magnâ parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque posteà in ullo loco ampliùs unâ die aut unâ nocte moratus, simulabat sese negotii gratiâ properare. Ceterùm proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi.

At Metellus, ubi oppidanos prælio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossâque mœnia circumvenit. Deindè locis ex copiâ maxumè idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra hæc oppidani festinare, parare: prorsùs ab utrisque nihil reliquum fieri. Deniquè Romani, multo antè labore præliisque fatigati, post dies quadraginta, quàm eò ventum erat, oppido modò potiti; præda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquàm murum arietibus feriri, resque suas adflictas vident, aurum atque argentum et alia quæ prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus pœnas metuerant, eas ipsi volentes pependêre.

LXXVII. Sed pariter cùm captâ Thalâ legati

ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, « uti præsidium præfectumque eò mitteret; Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studère; advorsùm quem neque imperia magistratuum neque leges valerent : ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. » Nam Leptitani jam indè à principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et posteà Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deindè, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansêre, et cuncta à Bestiâ, Albino Metelloque imperata navè fecerant. Itaque ab imperatore facilè, quæ petebant, adepti. Emissæ eò cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præfectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus profugos, ob discordias civilîs, navibus in eos locos venisse : ceterùm situm inter duas syrtîs, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus propè in extremâ Africâ, impares magnitudine, pari naturâ : quorum proxuma terræ præalta sunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse, et sævire ventis cœpit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt : ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modò conversa connubio

Numidarum; leges, cultusque, pleraque Sidonica. Quæ eò faciliùs retinebant, quòd procul ab imperio regis ætatem agêbant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare. Eam rem locus admonuit.

Quâ tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuêre. Ager in medio arenosus, unâ specie: neque flumen, neque mons erat, qui finîs eorum discerneret; quæ res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquàm utrinquè legiones, item classes fusæ fugatæque, et alteri alteros aliquantùm adtriverant; veriti ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsionem faciunt, « uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. » Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavêre iter pergere: Cyrenenses tardiùs iêre. Id secordiâne an casu acciderit, parùm cognovi. Ceterùm solet in illis locis tempestas haud secùs atque in mari retinere: nam ubi per

loca æqualia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magnâ vi agitata, ora oculosque implere solet; ita prospectu impedito, morari iter. Postquàm Cyrenenses aliquantò posteriores se vident, et ob rem corruptam domi pœnas metuunt, criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem; deniquè omnia malle, quàm victi abire. Sed cùm Pœni aliam conditionem, tantummodò æquam, peterent, Græci optionem Carthaginiensium faciunt, « vel illi, quos fines populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eâdem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. » Philæni, conditione probatâ, seque vitamque reipublicæ condonavêre. Ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecravêre; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Jugurtha postquàm, amissâ Thalâ, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paullatìm consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi proxumos magnis mune-

ribus et majoribus promissis ad studium sui perducit. Quîs adjutoribus regem adgressus, impellit utî adversùm Romanos bellum suscipiat. Id eâ gratiâ faciliùs proniusque fuit, quòd Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, fœdus et amicitiam petitum. Quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant, cæci avaritiá, quîs omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam anteà Jugurthæ filia Bocchi nupserat. Verùm ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quòd singuli, pro opibus quisque, quàm plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eò ampliùs. Ita animus multitudine distrahitur; nullam pro sociâ obtinet: pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide datâ et acceptâ, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: « Romanos injustos, profundâ avaritiâ, communîs omnium hostîs esse: eamdem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi; quîs omnia regna adversa sint; tùm sese, paullò antè Carthaginienses, item regem Persen, pòst, utì quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. » His atque aliis talibus

dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt: quòd ibi Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, captâ urbe, operæ pretium fore; aut, si Romanus auxilio suis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus id modò festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne, moras agitando, aliud quàm bellum mallet.

LXXXII. Imperator, postquàm de regum societate cognovit, non temerè, neque, uti sæpè jam victo Jugurthâ consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterùm haud procul ab Cirtâ, castris munitis, reges opperitur; meliùs ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interìm Româ per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum jam anteà acceperat. Quîs rebus suprà bonum atque honestum perculsus, neque lacrumas tenere, neque moderari linguam; vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vertebant; alii bonum ingenium contumeliâ accensum esse; multi, quòd jam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quàm injuriâ suâ excruciatum, neque tàm anxiè laturum fuisse,

si ademta provincia alii, quàm Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiæ videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, « ne sine caussâ hostis populo Romano fieret; habere eum magnam copiam societatis amicitiæque conjungendæ, quæ potior bello esset; quanquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facilè, ceterùm ægerrumè desinere; non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse; incipere cuivis etiam ignavo licere, deponi cùm victores velint. Proindè sibi regnoque consuleret; neu florentîs res suas cum Jugurthæ perditis misceret. Ad ea rex satis placidè verba facit: « sese pacem cupere, sed Jugurthæ fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. » Rursùs imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit. Ille probare, partìm abnuere. Eo modo sæpè ab utroque missis remissisque nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut suprà diximus, cupientissumâ plebe consul factus, postquàm ei provinciam Numidiam populus jussit, anteà jam infestus nobilitati, tùm verò multus atque

ferox instare; singulos modò, modò universos lædere; dictitare, « sese consulatum ex victis illis spolia cepisse »; alia prætereà magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quæ bello opus erant, prima habere; postulare legionibus supplementum; auxilia à populis et regibus sociisque arcessere; prætereà ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiæ, paucos famâ cognitos accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quanquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterùm supplementum etiam lætus decreverat: quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum, aut studia volgi, amissurus. Sed ea res frustrà sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat! Sese quisque prædâ locupletem, victorem domum rediturum, alia hujuscemodi animis trahebant. Et eos non paullùm oratione suâ Marius arrexerat: nam postquàm, omnibus, quæ postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi caussâ simul, et nobilitatem, utì consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deindè hoc modo disseruit:

LXXXV. « Scio ego, Quirites, plerosque non îsdem artibus imperium à vobis petere, et, postquàm adepti sunt, gerere: primò industrios,

supplicîs, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam ætatem agere. Sed mihi contra ea videtur. Nam quò universa respublica pluris est, quàm consulatus aut prætura, eò majore curâ administrari, quàm hæc peti debere. Neque me fallit, quantùm cum maxumo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare, simul et ærario parcere; cogere ad militiam quos notis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occursantîs, factiosos, opinione, Quirites, asperius est.

« Ad hoc, alii si deliquêre, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et adfinium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præsidio adsunt; mihi spes omnes in memet sitæ, quas necesse est et virtute et innocentiâ tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse; æquos bonosque favere, quippè benefacta mea reipublicæ procedunt; nobilitatem locum invadendi quærere. Quò mihi acriùs adnitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustrà sint. Ita ad hoc ætatis à pueritiâ fui, ut omnîs labores, pericula consueta habeam. Quæ ante vestra beneficia gratuitò faciebam, ea utì, acceptâ mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambi-

tionem sese probos simulavêre : mihi, qui omnem ætatem in optumis artibus egi, benefacere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurthâ jussistis; quam rem nobilitas ægerrumè tulit. Quæso, reputate cum animis vestris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiæ ac multarum imaginum, et nullius stipendii : scilicet ut in tantâ re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumquè evenit, ut quem vos imperare jussistis, is imperatorem alium quærat. Ac ego scio, Quirites, qui postquàm consules facti sunt, acta majorum et Græcorum militaria præcepta legere cœperint; homines præposteri : nam gerere, quàm fieri, tempore posterius, re atque usu prius est.

« Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbiâ me hominem novum. Quæ illi audire et legere solent eorum partìm vidi, alia egomet gessi : quæ illi litteris, ego militando didici. Nunc vos existumate facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis probra objectantur. Quanquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque

generosissumum. Ac si jam ex patribus Albini aut Bestiæ quæri posset, mene, an illos ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quàm optumos voluisse? Quòd si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, utì mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honori meo; ergo invideant et labori, innocentiæ, periculis etiam meis, quoniam per hæc illum cepi. Verùm homines corrupti superbiâ ita ætatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honestè vixerint. Næ illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter exspectant, ignaviæ voluptatem, et præmia virtutis. Atque etiam cùm apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraâque oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant: quod contrà. Nam quantùm vita illorum præclarior, tantò horum secordia flagitiosior. Et profectò ita se res habet : majorum gloria posteris lumen est, neque bona neque mala in occulto patitur.

« Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites; verùm id quod multò præclarius est, meamet facta dicere licet. Nunc videte quàm iniqui sint. Quod ex alienâ virtute sibi adrogant, id mihi ex meâ non concedunt; scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas

est, quam certè peperisse melius est, quàm acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abundè illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maxumo vestro beneficio, cùm omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sententiâ, nulla oratio lædere potest. Quippè vera necesse est benè prædicet; falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium imposuistis: etiam atque etiam reputate num id pœnitundum sit. Non possum fidei caussâ imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona, prætereà cicatrices advorso corpore. Hæ sunt meæ imagines; hæc nobilitas, non hæreditate relicta, ut illa illis, sed quæ ego plurimis laboribus et periculis quæsivi.

« Non sunt composita verba mea; parùm id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, utì turpia facta oratione tegant. Neque litteras Græcas didici; parùm placebat eas discere, quippè quæ ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multò optuma reipublicæ

doctus sum; hostem ferire, præsidia agitare; nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem et æstatem juxtà pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego præceptis milites hortabor; neque illos arctè colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, cùm tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Hæc atque talia majores vestri faciundo seque remque publicam celebravêre.

« Quîs nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit; et omnîs honores non ex merito, sed quasi debitos, à vobis repetit. Ceterùm homines superbissumi procul errant. Majores eorum omnia, quæ licebat, illis reliquêre, divitias, imagines, memoriam suî præclaram : virtutem non reliquêre, neque poterant : ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt; quia parùm scitè convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quàm villicum, habeo. Quæ mihi lubet confiteri : nam ex parente meo, et ex sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire; omnibusque bonis oportere plus gloriæ, quàm

divitiarum; arma, non supellectilem decori esse. Quin ergo quod juvat, quod carum æstumant, id semper faciant; ament, potent; ubi adolescentiam habuêre, ibi senectutem agant, in conviviis, deditî ventri et turpissumæ parti corporis; sudorem, pulverem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verùm non est ita; nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravêre turpissumi viri, bonorum præmia ereptum eunt. Ita injustissumè luxuria et ignavia, pessumæ artes, illis, qui coluêre eas, nihil obficiunt; reipublicæ innoxiæ cladi sunt.

« Nunc quoniam illis, quantùm mores mei, non illorum flagitia, poscebant, respondi; pauca de republicâ loquar. Primùm omnium de Numidiâ bonum habetote animum, Quirites; nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deindè exercitus ibi est locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quàm felix : nam magna pars avaritiâ aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris ætas, adnitimini mecum et capessite rempublicam : neque quemquam ex calamitate aliorum, aut imperatorum superbiâ, metus ceperit. Egomet in agmine, in prælio consultor idem, et socius periculi vobiscum adero; meque

vosque in omnibus rebus juxtà geram. Et profectò, dîs juvantibus, omnia matura sunt, victoria, præda, laus; quæ si dubia aut procul essent, tamen omnîs bonos reipublicæ subvenire decebat. Etenim ignaviâ nemo immortalis factus : neque quisquam parens liberis, utì æterni forent, optavit; magìs, utì boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abundè dictum puto. »

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habitâ, Marius postquàm plebis animos arrectos videt, properè commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navîs onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse intereà milites scribere, non more majorum, neque ex classibus, sed utì cujusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopiâ bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant; quòd ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quærenti egentissumus quisque opportunissumus : cui neque sua curæ, quippè quæ nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quàm decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur à P. Rutilio legato; nam Metellus

conspectum Marii fugerat, ne videret ea quæ audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et prædâ onustum proficiscitur. Omnia ibi capta militibus donat. Dein castella et oppida naturâ et viris parùm munita adgreditur; prælia multa, ceterùm alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnæ adesse; videre fugientîs capi, occidi; fortissumum quemque tutissumum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluêre, et virtus omnium æqualis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilîs abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostîs invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxiùs licentiùsque futuros.

LXXXVIII. Metellus intereà Romam profectus, contra spem suam, lætissumis animis excipitur; plebi patribusque, postquàm invidia decesserat, juxtà carus. Sed Marius impigrè prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contrà esset; explorare itinera regum; consilia et insidias antevenire; nihil apud se remissum,

neque apud illos tutum pati. Itaque et Gætulos, et Jugurtham, ex sociis nostris prædam agentes, sæpè adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirtâ armis exuerat. Quæ postquàm gloriosa modò, neque belli patrandi cognovit, statuit urbîs, quæ viris aut loco pro hostibus, et advorsùm se, opportunissumæ erant, singulas circumvenire; ita Jugurtham aut præsidiis nudatum, si ea pateretur, aut prælio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum sæpè miserat, « velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. » Id simulaveritne, quò improvisus graviùs accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parùm exploratum.

LXXXIX. Sed consul, utì statuerat, oppida castellaque munita adire; partìm vi, alia metu, aut præmia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primò mediocria gerebat, existumans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum: sed ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit, majora et aspera adgredi tempus visum. Erat inter ingentîs solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissumi habebantur; muniti advorsùm hostîs

non mœnibus modò, et armis atque viris, multò magis locorum aspiritate: nam, præter oppida propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopiâ cibi acrior. Ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa, siti magis, quàm aliâ re, accenditur.

Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cùm propter usum belli, tùm quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magnâ gloriâ ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quòd apud Thalam haud longè à mœnibus aliquot fontes erant; Capsenses unâ modò, atque eâ intra oppidum, jugi aquâ, ceterà pluviâ utebantur. Id ibique, et in omni Africâ, qui procul à mari incultiùs agebant, eò faciliùs tolerabatur, quia Numidæ plerumquè lacte et ferinâ carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulæ quærebant: cibus illis advorsùm famem atque sitim, non lubidini, neque luxuriæ erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dîs fretus; nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippè etiam frumenti inopiâ tentabatur, quòd Numidæ pabulo pecoris magis quàm arvo student, et quodcunque natum fuerat, jussu regis in loca

munita contulerant; ager autem aridus et frugum vacuus eâ tempestate, nam æstatis extremum erat : tamen pro rei copiâ satis providenter exornat; pecus omne, quod superioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet, se prædabundum post paucos dies eòdem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterùm in itinere quotidiè pecus exercitui per centurias, item turmas, æqualiter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent curabat : simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare quæ mox usui forent. Deniquè sexto die, cùm ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet; omnibus sarcinis abjectis, aquâ modò seque et jumenta onerare. Dein, postquàm tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit : idem proxumâ facit : dein tertiâ, multò ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum, ab Capsâ non ampliùs duûm millium intervallo; ibique, quàm occultissumè potest, cum omnibus copiis op-

peritur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi, repentè omnem equitatum, et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet : deindè ipse intentus properè sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquàm oppidani cognovêre, res trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra mœnia in hostium potestate, coegêre utì deditionem facerent. Ceterùm oppidum incensum; Numidæ puberes interfecti; alii omnes venum dati; præda militibus divisa. Id facinus contra jus belli, non avaritià, neque scelere consulis admissum; sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coercitum.

XCII. Postquàm tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo, patravit, magnus et clarus anteà, major et clarior haberi cœpit. Omnia non benè consulta in virtutem trahebantur; milites modesto imperio habiti, simul et locupletes, ad cœlum ferre; Numidæ magis quàm mortalem timere; postremò omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res benè evenit, ad alia oppida pergit :

pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura deserta, propter Capsensium miserias, igni corrumpit; luctu atque cæde omnia complentur.

Deniquè multis locis potitus, ac plerisquè exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eâdem asperitate quâ Capsensium, ceterùm haud secùs difficilem. Namque haud longè à flumine Muluchâ, quod Jugurthæ Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam omnis naturâ, velut opere atque consulto, præceps. Quem locum Marius, quòd ibi regis thesauri erant, summâ vi capere intendit; sed ea res fortè, quàm consilio, meliùs gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquæ : aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus : iter castellanorum angustum admodùm, utrinquè præcisum. Vineæ cum ingenti periculo frustrà agebantur : nam cùm eæ paullùm processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus

consumtis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam frustrà erat; an fortunam opperiretur, quâ sæpè prosperè usus. Quæ cùm multos dies, noctes, æstuans agitaret, fortè quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod advorsum præliantibus erat, animum advortit inter saxa repentîs cochleas, quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi, paullatìm propè ad summum montis egressus est. Ubi postquàm solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et fortè in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulùm modò prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quò cuncta gignentium natura fert; cujus ramis modò, modò eminentibus saxis nisus Ligus, castelli planitiem perscribit, quòd cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant.

Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat, eàdem regreditur, non temerè, uti ascenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium properè adit; acta edocet, hortatur, ab eâ parte, quâ ipse descenderat, castellum tentet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa

cognitum, ex præsentibus misit; quorum, uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavêre. Consulis animus tamen paullùm arrectus. Itaque ex copiâ tubicinum et cornicinum, numero quinque quàm velocissumos delegit, et cum his, præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnîs Liguri parere jubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex præcepto tempus visum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterùm illi qui centuriis præerant, prædocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, utì prospectus nisusque per saxa faciliùs foret; super terga gladii et scuta; verùm ea Numidica ex coriis, ponderis gratiâ simul, et offensa quò leviùs streperent. Igitur prægrediens Ligus saxa, et si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati faciliùs ascenderent. Interdùm timidos insolentiâ itineris levare manu: ubi paullò asperior adscensus, singulos præ se inermos mittere; deindè ipse cum illorum armis sequi: quæ dubia nisu videbantur potissumus tentare, ac sæpiùs eâdem adscendens descendensque, dein statìm digrediens, ceteris audaciam addere.

Igitur diù multùmque fatigati, tandem in

castellum perveniunt, desertum ab eâ parte; quòd omnes, sicuti aliis diebus, advorsùm hostîs aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quanquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tùm verò cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine actâ succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminùs terrere.

At Numidæ sæpè anteà vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interìm omnibus Romanis hostibusque prælio intentìs, magnâ utrinquè vi, pro gloriâ atque imperio his, illis pro salute certantibus, repentè à tergo signa canere; ac primò mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deindè, utì quisque muro proxumus erat, postremò cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eò acriùs Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodò sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes murum petere, neque quemquam omnium præda morari. Sic fortè correcta Marii temeritas gloriam ex culpâ invenit.

XCV. Ceterùm, dùm ea res geritur, L. Sulla, quæstor, cum magno equitatu in castra venit, qui, uti ex Latio et à sociis exercitum cogeret, Romæ relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est de naturâ cultuque ejus paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus: et L. Sisenna optumè et diligentissumè omnium, qui eas res dixêre, persecutus, parùm mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ, familiâ propè jam exstinctâ majorum ignaviâ, litteris Græcis atque Latinis juxtà atque doctissumè eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior; otio luxurioso; tamen ab negotiis nunquàm voluptas remorata, nisi quòd de uxore potuit honestiùs consuli: facundus, callidus, et amicitiâ facilis; ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis; multarum rerum, ac maxumè pecuniæ largitor: atque felicissumo omnium ante civilem victoriam, nunquàm super industriam fortuna fuit; multique dubitavêre fortior an felicior esset. Nam posteà quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut suprà dictum, postquàm in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis anteà et ignarus belli,

sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benignè adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere; sed ea properantiùs quàm æs mutuum reddere : ipse ab nullo repetere; magis id laborare, ut illi quàm plurimi deberent; joca atque seria cum humillumis agere; in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse; neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cujusquam boni famam lædere; tantummodò neque consilio, neque manu priorem alium pati; plerosque antevenire. Quîs rebus et artibus brevì Mario militibusque carissumus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquàm oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilîs, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, « quàm primùm in Numidiam copias adduceret; prælii faciundi tempus adesse. » Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere : rursùs, utì anteà, proxumos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiæ partem tertiam, si aut Romani Africâ expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret.

Eo præmio illectus Bocchus, cum magnâ multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum

exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decimâ parte die reliquâ invadunt: rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore; et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant: contrà Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et priùs quàm exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, deniquè antè quàm signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gætuli, non acie, neque ullo more prælii, sed catervatìm, utì quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt.

Qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientîs alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere, obviàm ire hostibus; pugna latrocinio magis quàm prælio similis fieri; sine signis, sine ordinibus equites, pedites permixti; cædere alios, alios obtruncare; multos, contra advorsos acerrumè pugnantîs, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quòd hostes numero plures et undiquè circumfusi. Deniquè Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus conjunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus

simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tàm aspero negotio territus Marius, aut magis quàm anteà demisso animo fuit; sed cum turmâ suâ, quam ex fortissumis magis quàm familiarissumis paraverat, vagari passìm; ac modò laborantibus suis succurrere; modò hostîs, ubi confertissumi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumtus erat, cùm tamen barbari nihil remittere; atque, uti reges præceperant, noctem pro se rati, acriùs instare. Tùm Marius ex copiâ rerum consilium trahit, atque, utì suis receptui locus esset, collîs duos propinquos inter se occupat. Quorum in uno, castris parùm amplo, fons aquæ magnus erat; alter usui opportunus, quia magnâ parte editus et præceps pauca munimento quærebat. Ceterùm apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paullatìm dispersos milites, neque minùs hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu in collem subducit.

Ita reges, loci difficultate coacti, prælio deterrentur. Neque tamen suos longiùs abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more læ-

tari, exsultare, strepere vocibus : ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

XCIX. Plurimùm verò Marius imperitiâ hostium confirmatus, quàm maxumum silentium haberi jubet; ne signa quidem, utì per vigilias solebant, canere; deindè ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paullò antè somno captis, de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnîs signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gætuli ignoto et horribili sonitu repentè exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omninò facere aut providere quidquam poterant. Ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Deniquè omnes fusi fugatique. Arma et signa militaria pleraque capta; pluresque eo prælio, quàm omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, utì cœperat, in hiberna proficiscitur; quæ, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat. Neque tamen secors victoriâ, aut insolens factus; sed pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere,

Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistrâ A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, præterea cohortes Ligurum curabat; primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, minumè cari, et regionum scientissumi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere, apud omnîs adesse; laudare, increpare merentîs. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat, neque secùs, atque iter facere, castra munire; excubitum in portas cohortîs ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere. Præterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non tàm diffidentiâ futuri, quæ imperavisset, quam uti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sanè Marius illo et aliis temporibus belli pudore magis quàm malo exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars quòd à pueritiâ consuetam duritiam, et alia quæ ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac sævissumo imperio, benè atque decorè gesta.

CI. Igitur quarto deniquè die, haud longè ab oppido Cirtâ undiquè simul speculatores citi sese ostendunt; quâre hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab aliâ parte,

atque omnes idem significabant, consul incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsùm omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partîs distribuerat, ratus ex omnibus æquè aliquos ab tergo hostibus venturos.

Interìm Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos, turmatìm et quàm maxumè confertis equis ipse aliique Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab jaculis eminùs emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dùm eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugnâ, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tùm Marius apud primos agebat, quòd ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clàm cum paucis ad pedites convortit: ibi latinè (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: « nostros frustrà pugnare; paullò antè Marium suâ manu interfectum »; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugnâ, satis impigrè occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepêre, magis atrocitate rei, quàm fide nuncii terrentur: simulque barbari animos tollere et in perculsos acriùs incedere. Jamque paullùm ab fugâ aberant, cùm

Sulla, profligatis quos advorsum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statìm avortitur.

At Jugurtha, dùm sustentare suos et propè jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextrâ, sinistrà omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interìm Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Deniquè hostes undiquè fusi. Tùm spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri adflicti; ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modò, ac statìm concidere: postremò omnia, quà visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et intereà humus infecta sanguine.

CII. Posteà loci consul, haud dubiè jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quò initio profectus intenderat. Eò post diem quintum, quàm iterùm barbari malè pugnaverant, legati à Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivêre, « duo quàm fidissumos ad eum mitteret; velle de se, et de populi Romani commodo, cum îs disserere. » Ille statìm L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quanquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementiùs accenderent. Itaque Sulla,

cujus facundiæ, non ætati, à Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus :

« Rex Bocche, magna nobis lætitia, cùm te talem virum dî monuêre, utì aliquandò pacem quàm bellum malles; neu te optumum cum pessumo omnium Jugurthà miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum persequi. Ad hoc, populo Romano jam inopi melius visum amicos quàm servos quærere; tutius rati volentibus quàm coactis imperitare. Tibi verò nulla opportunior nostrâ amicitia : primùm, quòd procul absumus, in quo offensæ minimùm, gratia par ac si propè adessemus; dein, quòd parentes abundè habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium, satis. Atque hoc utinàm à principio tibi placuisset! profectò ex populo Romano multò plura bona accepisses, quàm mala perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit te et vim et gratiam nostram experiri : nunc, quandò per illam licet, festina, atque, ut cœpisti, perge. Multa atque opportuna habes, quò faciliùs errata officiis superes. Postremò hoc in pectus tuum demitte, nunquàm populum Romanum beneficiis victum : nam bello quid valeat tute scis. »

Ad ea Bocchus placidè et benignè; simul

pauca pro delicto verba facit : « Se non hóstili animo, sed regnum tutatum, arma cepisse; nam Numidiæ partem, undè vi Jugurtham expulerit, jure belli suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse : præthereà, missis anteà Romam legatis, repulsum ab amicitià. Ceterùm vetera omittere, ac tùm, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. » Dein, copià factà, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognità legatione Sullæ et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius intereà, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatûs proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quò Jugurtha perfugas omnis præsidium imposuerat. Tùm rursùs Bocchus, seu reputando quæ sibi duobus præliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copià necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissuma erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocunque modo belli componendi licentiam permittit.

Illi maturè ad hiberna Romanorum proficiscuntur : deindè in itinere à Gætulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad

Sullam perfugiunt; quem consul in expeditionem proficiscens pro prætore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcuratè ac liberaliter habuit. Quâ re barbari et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicùm rati. Nam etiam tùm largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur, nisi pariter volens; dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, ùtì fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia quæ aut utilia, aut benevolentiæ credebant, oratione extollunt: dein, Sullâ omnia pollicito, docti quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL ibidem opperiuntur.

CIV. MARIUS, postquàm infecto quò intenderat negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum prætorem Uticâ, prætereà omnîs undiquè senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule: intereà induciæ postulabantur. Ea Sullæ et plerisque placuêre: pauci ferociùs decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ et mobiles semper in advorsa mutant. Ceterùm Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn.

Octavio Rufo, qui quæstor stipendium in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cùm cetera, tùm maxumè benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquàm errâsse regem et Jugurthæ scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus hoc modo respondetur:

« Senatus et populus Romanus beneficii et injuriæ memor esse solet. Ceterùm Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit. Fœdus et amicitia dabuntur cùm meruerit. »

CV. Quîs rebus cognitis, Bocchus per litteras à Mario petivit utì Sullam ad se mitteret, cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum atque peditum, funditorum Balearium; prætereà sagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi caussâ; neque his secùs, atque aliis armis, advorsùm tela hostium, quòd ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto deniquè die, Volux, filius Bocchi, repentè in campis patentibus cum mille non ampliùs equitibus sese ostendit; qui temerè et effusè euntes, Sullæ aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere; timor aliquantus, sed spes amplior, quippè victoribus, et advorsùm eos quos sæpè vicerant.

Interìm, equites exploratum præmissi rem, utì erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quæstorem adpellat, « se à patre Boccho obviàm illis, simul et præsidio missum. » Deindè eum et proxumum diem sine metu conjuncti eunt. Pòst, ubi castra locata, et die vesper erat, repentè Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit : « sibi ex speculatoribus cognitum Jugurtham haud procul abesse » : simul, utì noctu clàm secum profugeret, rogat atque hortatur.

Ille animo feroci negat « se toties fusum Numidam pertimescere : virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis adesset, mansurum potiùs quàm, proditis quos ducebat, turpi fugà incertæ ac forsitan pòst paullò morbo interituræ vitæ parceret. » Ceterùm ab eodem monitus, utì noctu proficiscerentur, consilium adprobat, ac statìm milites cœnatos esse, in castris ignîs quàm creberrumos fieri, dein primà vigilià silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cùm equites Mauri nunciant Jugurtham circiter duûm millium intervallo antè consedisse. Quod postquàm auditum, tùm verò ingens metus nostros invadit : credere proditos à Voluce et insidiis circumventos. Ac fuêre qui dicerent manu vindicandum, neque apud

illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quanquam eadem æstumabat, tamen ab injuriâ Maurum prohibet; suos hortatur, « utì fortem animum gererent; sæpè anteà paucis strenuis advorsùm multitudinem benè pugnatum; quantò sibi in prælio minùs pepercissent, tantò tutiores fore; nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et cæcum corpus ad hostîs vortere. » Deindè Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiæ Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, « ne eà crederet; nihil dolo factum, magis calliditate Jugurthæ, cui speculanti iter suum cognitum esset. Ceterùm, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, illum nihil palàm ausurum, cùm ipse filius testis adesset; quarè optumum factum videri, per media ejus castra palàm transire, sese, vel præmissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sullâ iturum. » Ea res, ut in tali negotio, probata, ac statìm profecti; quia de improviso accesserant, dubio atque hæsitante Jugurthâ, incolumes transeunt. Deindè paucis diebus, quò ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam,

Aspar nomine, multàm et familiariter agebat: præmissus ab Jugurthà, postquàm Sullam accitum audierat, orator, et subdolè speculatum Bocchi consilia; præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterùm materno genere impar: pater ejus ex concubinâ ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum Romanis multis anteà tempestatibus expertus, illicò ad Sullam nunciatum mittit, « paratum sese facere quæ populus Romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret: consulta sese omnia cùm illo integra habere, neu Jugurthæ legatum pertimesceret; accitum esse quò res communis licentiùs gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. » Sed ego comperior Bocchum magis Punicâ fide, quàm ob quæ prædicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multùmque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet; lubidinem advorsùm nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: « pauca coram Aspare locuturum; cetera occultè, aut nullo, aut quam paucissumis præsentibus »: simul edocet quæ responderentur. Postquàm, sicuti voluerat, congressi, dicit: « se missum à consule venisse quæsitum ab eo pacem an bellum agitaturus

foret. » Tùm rex, utì præceptum, post diem decimum redire jubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deindè ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla à Boccho occultè arcessitur : ab utroque tantummodò fidi interpretes adhibentur : prætereà Dabar internuncius, sanctus vir et ex sententià ambobus. Ac statìm sic rex incipit :

CX. « NUNQUÀM ego ratus sum fore, utì rex maxumus in hâc terrà, et omnium quos novi, privato homini gratiam deberem. Et herclè, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultrò egomet opem tuli; nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego lætor : fuerit mihi eguisse aliquandò amicitiæ tuæ, quâ apud animum meum nihil carius habeo. Id adeò experiri licet : arma, viros, pecuniam, postremò quidquid animo lubet, sume, utere; et, quoad vives, nunquàm redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit : deniquè nihil, me sciente, frustrà voles. Nam, ut ego æstumo, regem armis quàm munificentià vinci minùs flagitiosum. Ceterùm de re publicâ vestrâ, cujus curator hùc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum unquàm volui : finîs meos advorsùm armatos armis tutus sum. Id omitto, quandò vobis ita

placet : gerite, utì voltis, cum Jugurthâ bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Prætereà si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis. »

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modicè; de pace et de communibus rebus multis disseruit. Deniquè regi patefacit, « quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis quàm suà retulisse videretur; id adeò in promtu esse, quoniam Jugurthæ copiam haberet : quem si Romanis tradidisset, fore utì illi plurimùm deberetur; amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc peteret, ultrò adventuram. » Rex primò negitare : « adfinitatem, cognationem, prætereà fœdus intervenisse : ad hoc metuere ne, fluxâ fide usus, popularium animos averteret, quîs et Jugurtha carus, et Romani invisi erant. » Deniquè sæpiùs fatigatus, leniter et ex voluntate Sullæ omnia se facturum promittit. Ceterùm ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidïssumus, quæ utilia visa constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, adpellat : « sibi per Dabarem ex Sullâ cognitum posse conditionibus bellum componi:

quamobrem regis sui sententiam exquireret. »
Ille lætus in castra Jugurthæ venit. Deindè ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, « Jugurtham cupere, omnia quæ imperarentur, facere; sed Mario parùm confidere; sæpè anteà cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustrà fuisse. Ceterùm, si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam ut unà ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet. Cùm talem virum in potestatem haberet, fore utì jussu senatûs atque populi Romani fœdus fieret: neque hominem nobilem, non suâ ignaviâ, sed ob rempublicam, in hostium potestate relictum iri. »

CXIII. Hæc Maurus secum ipse diù volvens tandem promisit. Ceterùm dolo, an verè, parùm comperimus. Sed plerumquè regiæ voluntates, ut vehementes, sic mobiles; sæpè ipsæ sibi advorsæ. Posteà, tempore et loco constituto, in colloquium utì de pace veniretur, Bocchus Sullam modò, modò Jugurthæ legatum adpellare, benignè habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni. Sed, nocte eâ quæ proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis, ac statìm

immutatâ voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu, colore, ac motu corporis pariter, atque animo varius; quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse.

Tamen postremò Sullam accessiri jubet, et ex ejus sententiâ Numidæ insidias tendit. Deindè, ubi dies advenit, et ei nunciatum est Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quæstore nostro, quasi obvius honoris caussâ, procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus. Eòdem Numida cum plerisque necessariis suis, inermus, ut dictum, accedit; ac statìm, signo dato, undiquè simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati; Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus advorsùm Gallos ab ducibus nostris Q. Cæpione et Manlio malè pugnatum. Quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et indè ad nostram memoriam Romani sic habuêre: alia omnia virtuti suæ prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloriâ, certare. Sed postquàm bellum in Numidiâ confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia. Isque kalendis januariis magnâ gloriâ consul triumphavit. Eâ tempestate spes atque opes civitatis in illo sitæ.

FINIS.

